

A LOGIKA ÁLLÍTMÁNY-FOGALMA ÉS AZ ÁLLÍTMÁNYI NÉVSZÓ

I.

Viták és nehézségek az alany és állítmány elemzése körül

A Magyar Nyelv XLIX. évfolyamában (69—76 ; 370—380) megjelent tanulmányomban vizsgálat alá fogtam az alany és az állítmány mondattani fogalma és meghatározásai körül mutatkozó ellentmondásokat, és megkísértem e mondattani fogalmak világosabb szétválasztásával és szabatosabb műszóhasználattal az elemzést egyértelműbbé, a mondat valóságos szerkezetének megfelelőbbé tenni.¹ E vizsgálat során kiderült, hogy külön kell választani a mondatnak mint tények, folyamatok ábrázolásának a szerkezetét a mondatnak mint a közlés eszközének a szerkezetétől.² Az előbbi szerkezet pillérjei a mondat igéje (melyet a grammatika közönségesen igei állítmánynak nevez) és az ige határozói (beleértve az ige alanyát és tárgyát is). Ez adja a mondat tulajdonképpeni grammatikai szerkezetét. A másik szerkezet pedig két pilléren nyugszik, melyeket lélektani alanynak és lélektani állítmánynak szoktak nevezni. Ez nem a szavak grammatikai alakjában, hanem a mondat szórendjében és intonációjában (hanglejtésében, hangsúlyozásában, tempó- és időtartam-módosulásaiban) jut kifejezésre.

Hangsúlyoztam azt is, hogy nem minden mondatban érvényesül mind a kétféle szerkezet. Történésábrázoló szerkezetről csak igés mondatban beszélhetünk. Igétlen mondatban csak a másik, a predikatív szerkezetnek van szerepe. Figyelmen kívül hagytam azonban azt a körülményt, hogy a közlés szándéka és a mondat intonációja nemcsak az igés mondatba vihet más-más predikatív szerkezetet, hanem az igétlen mondatba is. Példával megvilágítva: nemcsak a *Bodri ugat* szó szerkezetet fejezhet ki más-más mondanivalót aszerint, hogy melyik tagjának adok állítmányi hangsúlyt (*A Bodri u g a t* vagy *A B o d r i u g a t*), hanem a *Bodri kócos* szó szerkezet is mást fejez ki akkor, ha a második

¹ Hasonló szempontokat alkalmaz a mondat elemzésében SECHEHAYE is, kinek munkáját (Essai sur la structure logique de la phrase. Paris, 1950.) idézett dolgozatom készítésekor még nem ismertem.

² SECHEHAYE, munkájának záró fejezetében (215) a logikai és a szemléletes viszonyok közt tesz különbséget: „A côté de ces rapports logiques on a vu qu'il y a des rapports dans l'ordre de l'imagination ; ceux-ci naissent de la vision des idées sous la forme concrète d'un spectacle ; psychologiquement ils précèdent les rapports logiques qui s'inscrivent pour ainsi dire dans les formes de l'imagination.”

tagját hangsúlyozom : *A Bodri kócos*, mint akkor, ha az első tagját emelem ki állítmány gyanánt : *A Bodri kócos*. Tehát nominális mondat esetében is megváltoztathatja az eltérő hangsúlyozás a mondat jelentését a mondanivaló, a közlés szempontjából ; de az is kétségtelen, hogy a hangsúlyozástól függetlenül mégis ugyanazt jelenti a mondat — az objektív tények kifejezése szempontjából.³

Ez az objektíve állandó összefüggés azonban — mely *A Bodri kócos* típusú mondatokban a közlés szándékától és a hangsúlyozástól függetlenül megvan — nem azonos azzal, amit az igés mondatok ábrázolnak. Az ige mozgást jelenít meg, a névszói állítmány esetében azonban nincs szó semmiféle mozgásról, ennél fogva mozgó képszerúségről sem. Itt egyszerűen két fogalom viszonyításáról van szó. A fogalmi viszonyok részletes tárgyalása pedig a logikába tartozik. Ezért itt ki kell térnünk a nyelv és a logika, ill. a mondat és a logika közti összefüggésekre.

A mondat és a logika közé eső határterület több helyen nagyon ingoványos. Ilyen pl. a műszóhasználat kérdése. A *logikai alany*, *logikai állítmány* műszókat különböző nyelvészek, nyelvtanírók és nyelvteoretikusok más-más értelemben, rendszerint éppen ellentétes, szinte egymást kizáró értelemben használják, vagy pedig nem is tisztázzák a pontos értelmüket.⁴ Ennek a többféle vagy bizonytalan értelmezésnek a megmagyarázása e dolgozat egyik célja.

TOMPA JÓZSEF az 1953. évi akadémiai nagygyűlésen többek közt ezt mondta : „Van . . . egypár mondat típusunk, amelyben a nyelvtani (és az ezzel egybeeső logikai) alanyt és állítmányt igen-igen nehéz meghatározni ; t. i. mikor mindkettő főnév vagy főnévi értelemben használt más szó, . . . Pl. : „Az *élmunkás* a *mintaképünk*. A *tied az*.” (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei IV. k. 51—2.) Később ilyen példákat idéz régi nyelvtani vitákból : *Magyarország legnagyobb tava a Balaton. Ki a mi szolgabíránk?* Felfogása szerint *Az élmunkás a mintaképünk* mondatban mindenképpen az *élmunkás* szó az alany, a *mintaképünk* az állítmány, függetlenül attól, hogy a mondat milyen kérdésre ad választ, ill. hogy melyik tagját hangsúlyozzuk (i. h. 53). BÁRCZI GÉZA az előadáshoz csatlakozó hozzászólásában úgy nyilatkozott, hogy ezt az igen egyszerűnek látszó kérdést nem látja megoldottnak, sőt nem is egyhamar megoldhatónak. „Nem egy olyan nominális mondat típus van, melyben ez a kérdés egységes elvek szerint, megnyugtatóan nem dönthető el” (i. h. 61). Helyesnek tartja a „lélektani alany

³ A közlésnek és az objektív összefüggésnek a szempontja a legtöbb mondatban egyidejűleg érvényesül, de különböző eszközökkel jut kifejezésre. E kettősség észre nem vétele nemcsak az alany és az állítmány értelmezésében, hanem a mondat meghatározásában is sok vitának volt már az oka, így pl. BRASSAI SÁMUEL és BALOGH PÉTER heves hangú, de tanulságos összeváltkozásának (Nyr. XIX—XX).

⁴ SECHEHAYE, bár idézett munkája címe szerint a mondat logikai szerkezetéről szól, nem beszél sem logikai alanyról, sem logikai állítmányról, hanem csak nyelvtaniról és lélektaniról. Egy jegyzetében (129) okát is adja ennek.

és állítmány” fogalmát kiküszöbölni a nyelvtanból, *Az élmunkás a minta-képünk* típusú mondatban mégis a hangsúlyozástól tenné függővé annak eldöntését, hogy melyik az alany és melyik az állítmány (61–62).

Ez a kérdés nemcsak tudományos nyelvtanban jelent problémát. Felmerülhet minden általános iskolában és vagy a nevelőt hozza zavarba, vagy a tanulóknak hagy tisztázatlan fogalmakat.

Saját tapasztalatomból idézek még egy példát, ha nem is közvetlenül az iskolai tanítás köréből. A pedagógus-továbbképzés keretében általános iskolai és középiskolai nyelvszakos tanárok ülnek együtt orosz nyelvi és irodalmi tanulókörön. Mind olyanok, akik már túl vannak az általános iskolai szaktanári alapvizsgán. A csoport vezetője nyelvileg és irodalmilag kitűnően képzett pedagógus. Mondattani elemzést végzünk SCSEBBA és MATYIJCSENKO középiskolai nyelvtana alapján. A példaanyagot magyar tankönyvből vesszük (Szovjet-orosz irodalmi olvasókönyv a gimnáziumok IV. osztálya számára. Вр., 1951). Gorkij *Мать* c. regényének ismertetésében a következő mondat van soron : „Главные герои романа участники борьбы, в дённой в Сормове, участники п рвзмáйской демонстрации 1902 года.” A tanulókör vezetője a Главные герои романа tagot értelmezte alanynak, a mondat hátralevő felét (участники б рьбы stb.) állítmánynak. A tanulókör egyes jó nyelvtani érzékű tagjai kifogásolták ezt az elemzést, és éppen ellenkezőleg elemezték volna az alanyt és az állítmányt. Meglehetősen heves vita keletkezett. A csoportvezetőt nem sikerült meggyőzni, de ő sem tudta meggyőzni a másképp elemzőket. (Az orosz mondatban rejlő nehézség ugyanúgy jelentkezik, ha magyarra fordítom : „A regény fő hősei a Szormovban vívott harc részvevői, az 1902. évi május elseji tüntetés részvevői.”)

TOMPA JÓZSEF idézett állásfoglalásának, BÁRCZI GÉZA óvatos habozásának és az orosz tanulóköri vitának közös a forrása : az alany és az állítmány fogalmában rejlő többértelműség, melynek felfedése csak akkor válik lehetségessé, ha jobban a mélyére tekintünk a mondat predikatív szerkezetében megnyilatkozó jelentésviszonyoknak és funkcióknak. E feltárás megkezdése akart lenni a bevezetőben említett cikkem, további elmélyítése pedig jelen dolgozatomnak másik fő célja.

II.

Mit nevez állítmánynak a logika ?

Miután a *lélektani alany*, *lélektani állítmány* kifejezések meglehetősen egyértelműek (bár szerintem nem helyesek, mert a predikatív viszony lényegére nézve félrevezetnek),⁵ a *grammatikai alany*, *grammatikai állítmány* értelme

⁵ WUNDT sem helyesli ezt az elnevezést (Die Sprache. Leipzig, 1900. II, 162). — Úgy látszik, PAUL nagy tekintélyének köszönhető, hogy a két mondattagnak ez a GABELLENTZ-féle elnevezése a magyar nyelvészetben is eléggé elterjedt. Vö. KLEMM : Magyar történeti mondatlan (a következőkben : MTM.) 38.

pedig attól függ, hogy az *alany* és *állítmány* műszónak más vonatkozásban milyen értelmet adunk, most először is azt kell megnéznünk, mit szoktak logikai alanynak, logikai állítmánynak nevezni. Egyáltalán mit is szoktak a nyelvvel vagy a mondattal kapcsolatban logikainak nevezni?

Amikor például GOMBOCZ a syntagma fogalmát meghatározza, lényeges jegyének tartja, hogy „tagjait határozott logikai viszony fűzi össze” (MNy. XXV, 3), de nem világítja meg, hogy milyen viszonyokat nevez logikainak. Óvatosabban ugyan, de PAIS is használja a *logikai* jelzőt hasonló helyzetben, amikor a mondat lényegét fejtegeti (MNy. XLVII, 135—6): „A mondat képzetek váltakozását foglalja magában, de különösen képen olyan természetű képzetváltakozást, amely egységes, bizonyos mértékig lezárt tudattartalomba, tudatállapotba torkollik bele. Vagyis az ilyen esetben a képzetek logikai szempontból szerves viszonyban állanak egymással.” Majd a mondat egyik meghatározásában: „a mondat — logikai minősítés szerint — szerves viszonyban álló képzetsorozatnak, egységes tudattartalmat nyújtó képzetváltakozásnak nyelvi kifejezése”.

„Logikai” itt kb. azt akarja jelenteni, hogy „a dolgokat tükröző fogalmaknak v. maguknak a dolgoknak belső, egymásközi viszonyaival összefüggő”. Erre gondol GOMBOCZ, amikor azt mondja: „Akármelyik mondatrészt kiemelhetem, de azért nincs jogom állítmánynak nevezni, mert a hangsúlyozással nem változtatom meg a mondatban kifejezett ítélet logikai alkatát.” (Syntaxis. Első fejezet IV. Könyvismertető jegyzet, 1949. 46) Képzetek logikai viszonyáról beszél RIES is, mint amelyek a ragozási formákban, formaszókban és más formai eszközökkel kifejeződnek (Was ist ein Satz? Prag, 1931. 37). Vö. még KLEMM (i. m. 36) és PAPP ISTVÁN (MNy. XLVIII, 97; L, 7; I. O. K. IV. 74) szóhasználatát.

A *logikai* szónak ilyen értelmű használata közvetlenül WUNDT-ra vezethető vissza, aki a nyelvről szóló művében többé-kevésbé következetesen használja ilyen értelemben. WUNDT maga nem fogalmazza meg világosan, mit nevez logikainak. Egy helyütt ugyan tesz ilyen kijelentést: „Das grammatische Subject des Satzes ist immer auch im logischen Sinne »Grundlage der Aussage«” (i. m. II, 261), de azt, hogy „Grundlage der Aussage”, idézőjelbe teszi. Pedig az egész kérdés azon fordul meg, hogyan értelmezzük azt, hogy „az alany logikai értelemben a kijelentés alapja”. Csak a szó használatából következtethetjük, hogy WUNDT itt a dologi, objektív összefüggéseket (pontosabban: ezek vetületét a fogalmi viszonyokban) nevezi logikainak, továbbá abból, hogy elítéli WEGENER szóhasználatát, aki az ún. lélektani alanyt és állítmányt nevezi logikainak (i. m. II, 260, jegyzet).

Nézzük meg, Logik c. munkájában hogyan értelmezi WUNDT a logikát (1919^a. I, 1): „Während die Psychologie uns lehrt, wie sich der Verlauf unserer Gedanken wirklich vollzieht, will die Logik feststellen, wie er sich vollziehen soll damit er zu wissenschaftlichen Erkenntnissen führe, ...”

Eszerint WUNDT lélektani alapon fogja fel a logikát: a gondolatok lefolyását, a gondolkodást vizsgálja. Lélektan és logika közt csak annyi különbséget tesz, hogy a lélektan leíró, a logika normatív tudomány: a logika keresi azt a kapcsolatot, amely a gondolkodást az objektív valósággal összeköti.⁶

WUNDT pszichologista felfogására talán legjellemzőbb az, hogy nála a logikában is képzetek szerepelnek. Az ítélet szerinte a teljes-képzetet kettébontja tárgyképzetté és valamely tulajdonság vagy állapot képzetévé: a tárgy képzete e folyamatban alany, a tulajdonsága vagy állapoté pedig állítmány (i. h. 152). Hangsúlyozza továbbá, hogy bár az eredeti ítélet a gondolkodás folyamán bővílhet, változhat, az alany mégis mindig tárgya, alapja a gondolkodásnak („Gegenstand des Denkens”) s ehhez az állítmány mindig mint változó alkatrész járul (153). Egy helyen ezt így fejezi ki (uo.): „Die O b j e k t e des Denkens sind die S u b j e k t e des Urteilens”. WUNDT tehát az ítéletben nem lát mást, mint a képzetfelbontásnak ill. képzetkapcsolásnak és így a gondolkodásnak az alapformáját, melynek alapja, magva mindig egy tárgyképzet.

WEGENER a WUNDT idézte helyen (Untersuchungen über die Grundfragen des Sprachlebens. Halle, 1885. 29) így nyilatkozik: „Der Exposition gegenüber steht das *logische Prädicat*. Schon oben war darauf hingewiesen, dass dieses nicht mit dem grammatischen Prädicate zusammenfällt, obgleich allerdings ein naher Zusammenhang besteht. Das Glied des Satzes, welches den Ton trägt, *der betonte Satzteil ist das logische Prädicat*.” Itt nyilván mást jelent az, hogy „logikai”, mint amit WUNDT akar vele mondani.

Pedig WEGENER nem áll egyedül az alanynak és állítmánynak ilyen „logikai” értelmezésében. Hasonlóképpen értelmezi a *logisches Prädicat*-ot már STEINTHAL (Grammatik, Logik und Psychologie. Berlin, 1855. 199), bár néhány példában mégis elárulja, hogy bizonytalan a fogalom értelmezésében. Nálunk BRASSAI használja először egyes munkáiban (különösen kezdetben) ilyen értelemben az *alany, állítmány*, ill. *subjectum, praedicatum* műszókat (Pesti Napló, 1853. febr. 11-12.; Okszerú vezér I., Kolozsvár, 1855⁵. V; Logika. 1858. 72; Paraleipomena kai diorthoumena. 1873. 111), máshol azonban (Szórend és accentus. ÉNySzK. XIV. 9, 30; A magyar mondat: Ak. Ért. III, 246) más értelemben használja, és éppen e jelentéskeveredés miatt sokszor tudatosan el is kerül a kifejezéseket és más műszókat alkot helyettük.

⁶ WUNDT persze csak az egyik (bár nyelvi vonatkozásaiban talán a legjelentősebb) képviselője a logika ama lélektani irányának, mely a múlt század vége felé egészen elhatalmasodott. J. St. MILL szerint a logika a lélektanok egy ága vagy része (An Examination of Sir William Hamilton's Philosophy⁵ 461. Idézi E. HUSSERL: Logische Untersuchungen I. Halle, 1900. 51). Ehhez az irányhoz közeledett SIGWART is, akinek Logik (Tübingen, 1873. I, 9-10; Freiburg, 1889². I, 10) c. munkájára hivatkozva KOCSIS LÉNÁRD kijelenti (NyF. 3. sz. 1902. 25): „az ítélet első sorban lélektani kategória”. HUSSERL (i. m. 56) SIGWARTnak ugyancsak a helyét idézve felhívja a figyelmet arra, hogy SIGWART — és utóbb WUNDT is — szembeállította ugyan a logikát mint normatív tudományt a leíró jellegű lélektanmal, mégis a lélektani irány keretei közt mozog.

KICSKA EMIL csaknem mindenütt ebben az értelemben használja az *alany* és *állítmány* műszókat, akár mondattani, akár logikai elemzést végez. De ugyanezt a két mondattagot nevezi logikai szubjektumnak és prédikátumnak РОПОВ is (Суждениэ и предложениэ. Vinogradov: Вопросы синтаксиса . . . Москва, 1950. 26-35), sőt hozzáteszi, hogy a hagyományos mozdulatlan (tehát a pillanatnyi beszédhelyzettől, a mondat alakulásától független) logikai szubjektumot és prédikátumot már régesrég ideje archivumba tenni (i. h. 28—9).⁷ ALEKSZEJEV és KOLSANSZKIJ szóhasználatában is erre vonatkozik a „logikai” jelző, amikor azt írják, hogy a mondathangsúly által egy mondatrész logikai prédikátummá válhat (О соотношении логических и грамматических категорий. Вопросы языкознания 1955. № 5. 13). Ez az öt-hat (egyébként a kérdést más-más oldalról megközelítő, más filozófiai iskolához és nem is egy nemzethez tartozó) szerző körülbelül ugyanazt a fogalmat nevezi logikai alanynak és állítmánynak. De egyikük sem azt érti logikai alatt, mint WUNDT, az ő nyomán GOMBOCZ és mások, legtöbbször KLEMM is (l. pl. MNy. XLIV, 124—7). Mind a négyen mondattani szempontból, a mondanivaló szempontjából közelítik meg a kérdést és a logika egyik alapegységével, az ítélettel vetik össze, annak két elemét keresik a mondatban. Kiindulásukban egyetlen biztos fogódzó van: az, hogy az alany és az állítmány fogalmát ők is az ítéletre akarják visszavezetni. Ebben az egyben közös alapon állnak WUNDTtal, aki így ír (Die Sprache 1900. II, 257): „Dass das Urtheil aus Subject und Prädicat besteht, ist ein Ergebniss der Analyse desselben, welches aus der Aristotelischen Logik . . . mit Recht unerschüttert in die neuere Logik überging.” Pedig ők nem dologi, objektív viszonyokat vagy képzetviszonyokat látnak a logikai alanyban és állítmányban, hanem az ítélet két tagját, melyek közül az egyik alapul szolgál arra, hogy a másikkal valamit állítsunk vagy tagadjunk róla. Ebben az értelemben beszélnek más nyelvészek is logikai kiemelésről, logikai hangsúlyról, pl. GOMBOCZ (Magyar fonétika. 1940. 49, 50; vö. HORGER: Általános fonetika. 1929. 19), aki nyilván nem vette észre, hogy itt mást nevez logikainak, mint a Syntaxis előbb idézett helyén. (Vö. még РОПОВ i. m. Вопросы синтаксиса . . . 28.) Ilyen értelemben beszél logikai hangsúlyról ALEKSZEJEV és KOLSANSZKIJ közös tanulmánya is (i. m. 4. fej.).

⁷ SECHENAYE idézett munkájára is hivatkozhatnánk, hiszen címe alapján az is a mondat logikai szerkezetét vizsgálja. De az itt tárgyalt két mondattagot sohasem nevezi logikainak, hanem legtöbbször egyszerűen *sujet*-nek és *prédicat*-nak (26—31), olykor pedig *sujet psychologique*-ről is beszél (45, 46). Egy másik helye (116) viszont arra enged következtetni, hogy „a mondat logikája” alatt nem a mondatban kifejezett dologi összefüggéseket érti, hanem a mondat részeinek a közlés szándéka szerinti megosztását. Munkája záró fejezetében pedig (212) még világosabban kifejti, hogy az objektív összefüggéseknek megfelelő eszmék, tehát végelemzésben lélektanai tartalom közlésére gondol, amikor logikáról beszél: „Nous avons voulu mettre en lumière . . . l'ossature psychologique de la phrase considérée dans son expression grammaticale. Or, c'est la communication des idées . . . qui a fourni à la grammaire les éléments essentiels de ses constructions.”

Ha tehát az ítéletet ennyire különböző módon lehet elemezni, akkor magában az ítéletben kell összefutnia több különböző mozzanatnak, melyeket eddig nem választottak kellően szét. Legjobb, ha visszanyúlunk az ítélet első elemzőjéhez és egyúttal az alany és állítmány fogalmának megalkotójához, ARISZTOTELÉSZHEZ.

ARISZTOTELÉSZ a *Metaphysiká*-ban (4. könyv 7. fej.) ezt írja: „*Τὸ γὰρ τὸδ' εἶναι τόδε, σημαίνει τὸ συμβεβηκέναι τόδε τῷδε.*” Magyarul: „Mert az [vagyis amikor azt mondjuk], hogy az az, az azt jelenti, hogy az amannak járuléka.” Világosabban kifejtve: amikor egy névszóval egy másikról állítunk valamit, azzal azt fejezzük ki, hogy járulékos tulajdonságként vagy állapotként (az ontológia nyelvén: accidensként) tartozik a másikhoz. Ezt a megállapítást olyan példákból vonja el, mint *az igazságos m ű v e l t, az ember m ű v e l t, a művelt e m b e r, a művelt é p í t.*

Érdemes ezt összevetni a *Topiká*-nak azzal a fejezetével, ahol a *πρότασις*-ről (melyet németül *Satz*-nak szoktak fordítani, magyarul azonban nem *m o n d a t*-nak, hanem inkább *t é t e l*-nek fordítanám) azt mondja, hogy valamely dologról vagy a lényegét (*τὸν ὄρον*), vagy lényeges tulajdonságát (*ἴδιον*), vagy a nemét (*γένος*) mondja ki, vagy pedig valami járulékos, esetleges dolgot (*συμβεβηκός*) (*Topika* 1. könyv III—IV, fej. Idézi STEINTHAL: *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*. Berlin. 1863. 216). Az első és a harmadikat nyilván főnév, a másodikat melléknév fejezi ki, a negyediket pedig többnyire ige. Mármost a *Metaphysika* előbb idézett helyén azt akarja megmutatni, hogy nem csak ige, hanem névszó is lehet *συμβεβηκός*.

ARISZTOTELÉSZ filozófiai munkáiban és így nyelvtani megfigyeléseiben is mindig számolnunk kell azzal, hogy egyfelől igen finom megkülönböztetéseket tesz egyes jelenségek, egyes fogalmak közt, másfelől azonban összeros, nem határol el egymástól különböző dolgokat. Pl. sokszor nem tesz különbséget létező dolog és annak nyelvi kifejezője, a névszó (pontosabban: főnév, ill. főnévi használatú melléknév) közt. A nyelvtan ARISZTOTELÉSZNÉL még beleolvad egyrészt az ontológiába és a logikába, másrészt a retorikába és a poétikába. A nyelvvel és a gondolkodással foglalkozó későbbi szerzők ezt aránylag hamar észrevették. Már a késői ókori görögöknél különvált a grammatika a logikától (DIÓNYSOS THRAX, APOLLONIOS DYSKOLOS), a filozófia újabb fejlődése során pedig a logikából önálló tudományágként hasadt ki az ismeretelmélet, majd később a tárgyelmélet.

Egy dolog azonban kétezer év alatt is alig tűnt fel valakinek, és még az ókori szerzők nyelvtani nézeteit tárgyaló STEINTHALNAK is elkerülte a figyelmét: az a kettősség, mely ARISZTOTELÉSZNÉL az 'állítás', a 'valamiről valamit mondás' fogalmában rejlik. Az olyanféle mondatokban ugyanis, amelyeket ARISZTOTELÉSZ eleméz, mint *az ember á l l a t, ez az ember m ű v e l t, a művelt ember é p í t, a két fogalom, a két tag predikatív értelmű egymáshoz helye-*

zése két mozzanatot fejez ki: 1. azt, hogy a két fogalom közül egyik a másikhoz tartozik (akár mint lényegét, nemét kifejező, akár mint járulékos, esetleges állapotát kifejező fogalom), 2. azt, hogy ezzel a mondattal az említett hozzátartozást kimondom, tehát egyik taggal a másikról mondom valamit.⁸ ARISZTOTELÉSZ, de a későbbi logikusok és nyelvtanírók is, egészen a XIX. századig, mindig olyan példákból indultak ki, amelyekben a meghatározandó tagról⁹ mond ki valamit a másik, a meghatározó tag, vagyis amelyekben a mondattal éppen azt akarjuk mondani, hogy valamely dolog, fogalom bizonyos fogalomkörbe tartozik, bizonyos tulajdonsággal rendelkezik vagy bizonyos állapotban van. Az ilyen mondatokban mindig egybeesik a mondanivaló lényege azzal, amit egy bizonyos szóban forgó dolognak tulajdonítunk. Nem vizsgálunk azonban olyan mondatokat, ahol ez a kettő nem esik egybe, hanem esetleg éppen fordítva viszonyul egymáshoz: *az ember épít, az építő művelt*. ARISZTOTELÉSZ műveiből még azt sem tudjuk meg, hogy az ő idejében egyáltalán éltek-e az emberek ilyenféle mondatokkal. De hiszen ARISZTOTELÉSZ nem is akart különösebben nyelvi problémákkal foglalkozni. Organon c. munkájának tárgya az, amit ma a logika szokott tárgyalni. Ennek *Κατηγορίαι, Περὶ ἔρμηνείας* és *Αναλυτικὰ πρότερα, Αναλυτικὰ ὑστερα* c. részei a fogalommal, az ítélettel és a következtetéssel akarnak foglalkozni. Természetesen ARISZTOTELÉSZ sem tudta a gondolkodás elemeit másképp vizsgálni, mint nyelvi formájukban. Az ítélet fajtait abban a formában vizsgálja, amelyben a gondolati tartalom a legtisztábban fejeződik ki. Márpedig a valamilyen nembe való tartozás vagy valamilyen tulajdonságnak a megléte bizonyos dologban úgy fejezhető ki és úgy elemezhető legvilágosabban, ha a dolog a mondat alánya, a faj, nem, tulajdonság, állapot pedig a mondat állítmánya. Ezzel a mindig egyféle mondatszerkezetből való kiindulással függ össze az is, hogy ARISZTOTELÉSZ gyakran megkülönböztetés nélkül használja az olyan kifejezéseket, mint *λέγεσθαι κατὰ τινας* 'hogy vmiről mondunk (vmit)' és *ὑπάρχειν τινί* 'hogy vmi alá tartozik (vni)', pedig ezek nyilván két különböző dolgot jelentenek (vö. STEINTHAL i. m. 211). A *κατηγορεῖν* ige volna arra hivatva, hogy ezt a kettős jelentést egybefoglalja, együtt fejezze ki, és ez az ige ARISZTOTELÉSZnél valóban sokszor annyit jelent, mint 'kimondani azt, hogy vmi egy általánosabb fogalomba, *κατηγορία*-ba, beletartozik' (STEINTHAL i. m. 208).

⁸ Úgy látszik, a középkori nominalistákkal bizonyos mértékig szembenálló ABÉLARD látta meg legelősebben az 'állítás' fogalmában levő kettősséget, melyet azonban mindjárt hármasságra bont: „Tribus autem modis »praedicari« sumitur, uno quidem secundum enuntiationem vocabulorum ad se invicem in constructione, duobus vero secundum rerum ad se inhaerentiam, aut cum videlicet in essentia cohaeret sicut materia materiali, aut cum alterum alteri secundum adiacentiam adhaeret, ut forma materiae. Ac secundum quidem enuntiationem omnis enuntiatio . . . praedicatum et subiectum habere dicitur” (Dialect. p. 367; idézi Carl PRANTL: Geschichte der Logik im Abendlande. Leipzig, 1855–1870. II, 183).

⁹ SZABÓ DÉNES kifejezésével: az alaptagról (A mai magyar nyelv. Sokszorosított jegyzet, 1955. 278; vö. ROZWADŃSKI: Wortbildung und Wortbedeutung. Heidelberg, 1904. 65).

A *κατηγορία* kifejezést, melyet KLEMM (MTM. 36 ; majd MNy. XLIV, 119) ARISZTOTELÉSZ logikai műszavaként említi,¹⁰ ARISZTOTELÉSZ valójában csak alkalmilag használja (*Περὶ ἐρμηνείας* 11. fej.), nem pedig állandó műszóként. 'Állítmány' értelemben inkább *κατηγορούμενον*-t, *λεγόμενον*-t ír, majd a *ἐρμηνεία*, sőt olykor a *κατηγορία* is szerepel ilyen értelemben (vö. STEINTHAL i. m. 203, 212, 232). Maga ARISZTOTELÉSZ nem fejti ki e műszók jelentésének különbségét. Amikor az ARISZTOTELÉSZBŐL kisarjadt logika önálló tudományágként jelentkezik (először dialektika néven a sztoikusoknál), a *κατηγορία*, ill. *praedicatum* műszók tovább viszik magukkal ezt az ARISZTOTELÉSZBEN gyökerező kettős értelmet. sőt ugyanez a műszó más vonatkozásban egészen a legújabb időkig az ige fogalmával azonosul. (A sztoikusok a *verbum finitum*okat, különösen az intransitív személyes igéket nevezik *κατηγορήματα*-nak ; vö. STEINTHAL, i. m. 291—2 ; 288—9 ; PRANTL : *Geschichte der Logik* I. 439 ; továbbá Max POHLENZ : *Die Begründung der abendländischen Sprachlehre durch die Stoa. Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaft v. Göttingen. 1939. Fachgruppe I, Neue Folge. Bd. III. Nr. 6. 178—79.*) Így találkozunk később a *praedicatum* műszónak az alanytól és ítélettől függetlenül használt 'általánosabb fogalom ; kategória' értelmével, vagyis olyankor is, amikor az nem mint a predikatív szerkezet egyik tagja, nem mint egy ítélet állítmánya szerepel (PRANTL : *Gesch. der Logik* I, 91 ; III, 157—61 ; Edmund HUSSERL : *Formale und transzendente Logik. Halle, 1929. 58, 116, 127, 184.*) A *praedicatum, praedicari* kettős értelmének középkori azonosításáról l. PRANTL : *Geschichte . . . II, 147.*

Amikor a mondat legújabb kori elemzői logikai állítmánynak ezt vagy azt akarják nevezni, nem gondolnak arra, hogy maga a logika is többféle értelemben használja az *alany* és az *állítmány* műszót, és hogy e többféle értelmet a logikusok sem fejtik ki eléggé. De arra is aligha gondolnak, hogy talán nincs még egy tudományág, mely a saját területét és a saját mivoltát olyan különböző és sokszor egymásnak ellentmondó módon határozná meg, mint a logika.¹¹ A logika kétezer éves fejlődésében csak igen lassan bontakozott ki a logikumnak többféle értelme. Ha például megnézzük egy olyan logikatörténeti összefoglalást adó munkát, mint POZSONYI FRIGYESÉ,¹² azt találjuk, hogy az évszázadok során egymásnak ellentmondó, egymással vitatkozó munkák jelentek meg, melyek közül némelyik egy-egy másik munkának a gondolatait építi tovább vagy annak egy-egy részletét helyesbíti. mások

¹⁰ Nyilván más források nyomán, pl. EISLER : *Wörterbuch der philosophischen Begriffe. Berlin, 1904². II, 131.*

¹¹ MILL ide vonatkozó észrevételét idézi és alátámasztja HUSSERL : *Logische Untersuchungen* I. 3—4 ; 35.

¹² A logika tárgyköre és feladata, történeti áttekintéssel. 1942. ; magyar nyelven újabb, marxista logikatörténet tudommal még nem jelent meg. Némi kitekintést ad a középkor és a korai újkor logikájára NÁDOR GYÖRGY (*Spinoza mint logikus. SPINOZA : Ifjúkori művek. Bp., 1956. 139—61.*)

pedig egészen új irányt kezdenek és logika címén egészen másfajta dolgokról beszélnek, mint az előzők. POZSONYI típusokba sorolja ezt a sokféle logikát aszerint, hogy mit tekintenek tulajdonképpeni tárgyuknak. Ezt az osztályozást alapul véve próbálhatjuk meg nyelvi vonatkozás tekintetében is tipizálni az ott felsorolt logikai munkákat. Az egyik típus szerint a logika a dolgok általános viszonyainak a rendje (természetesen abból a szempontból, ahogy megismerjük, felfogjuk őket). Az ilyen szempontú logika az ontológiához, a létezés tudományához áll legközelebb. (Pl. HEGEL logikája.) Röviden a dologi összefüggések logikájának nevezhetjük.¹³ Más típusú munkák szerint a logika a gondolkodás és a megismerés törvényeivel foglalkozik. A valóság és a megismerés viszonyát kutató tudományággal, az ismeretelmélettel érintkező logika-típus (SCOTUS ERIUGENA, DUNS SCOTUS, részben a heurisztikus BACON, DESCARTES, SPINOZA,¹⁴ újabban a logikai pszichologizmus ellen fellépő HUSSERL) mellett a XIX. sz. közepe óta találkozunk egy másik típussal, mely a lélektanba vezet át (SIGWART, WUNDT logikája). Az ismeretelméleti és a lélektani típusú logikákat általában az jellemzi, hogy az objektív összefüggések és a kimondott (tehát szubjektív vonatkozású) ítélet közötti kapcsolatot, a felismerés és gondolattá válás problémáit tárgyalják. A mi szempontunkból ezeket összefoglaló néven a gondolkodás logikájának nevezhetjük. Egy további típus szerint a logika a közlés, a tárgyalásmód, a bizonyítás rendjének törvényszerűségeit vizsgálja. (Ilyen a sztoikusok, majd BRASSAI, részben DESCARTES logikája.) Eszerint a logika nem más, mint a régiek dialektikája, vitatkozástan. Röviden a közlés logikájának nevezhetjük. Végül külön típusba foglalhatjuk azt a kevés számú munkát, melyek szerint a logika a szavak összefüggésének törvényeit vizsgálja. Ez a nominalista logika. (A középkori nominalistákon kívül ismertebbek: HOBBS, LOCKE.)

Ha a nyelv, a mondat szempontjából tekintjük ezeket a logikai irányokat, a négy fő irány közül csak kettőt kell külön számításba vennünk. A nominalista logika ugyanis kiesik azért, mert a szavak végeredményben mindig csak jelölik a fogalmakat és ezen keresztül a dolgokat, és nem azonosak velük. A nominalista logikák nem annyira tárgyukban, hanem inkább módszerükben különböznek a többi logikától. A gondolkodás logikája pedig — ámbár a logikai irányok jelentős többsége ide sorolható — itt azért nem jön önállóan tekintetbe, mert önmagában hordja kettősségét: egyfelől a dolgok összefüggéseinek a gondolkodásban való tükröződését vizsgálja, másfelől számolnia kell azzal, hogy a felfogott gondolat mindjárt nyelvi formát is ölt, mert csak így válik kifejezhetővé, közölhetővé. (A gondolkodásnak és a dolgok rendjének

¹³ Nem tévesztendő össze ezzel a *dolgok logikája*, mely a köznyelvben és FOGARASINÁL is maguknak a dolgoknak az ésszerű összefüggését jelenti (i. m. 1953². 11 ; 1955³. 13). Amit itt a dologi összefüggések logikájának nevezünk, az az ilyen összefüggéseket tárgyaló logikai irány, ill. tudományág. L. még HUSSERL: *Formale und transzendentale Logik*. 24.

¹⁴ Vö. NÁDOR, i. m. 154.

megfelelése sok filozófusnál megjelenik, így LULLUS, SPINOZA, NATORP logikájában, HEGEL pedig azonosnak veszi a kettőt. Ez a kettősség az ókori dialektikában is megvan. Vö. SZABÓ ÁRPÁD: Zur Geschichte der griechischen Dialektik. Acta Ant. Hung. I. 3—4. 1953. 378.) A mondattani elemzésben tehát a logikának csak két irányát — mondhatni: két szélső, végletes irányát — kell szemmel tartanunk: a dologi összefüggések logikáját és a közlés logikáját. Egyes logikusok (mint SCOTUS ERIUGENA) kezdték is megkülönböztetni ezt a kétféle logikát. A leghatározottabban PAULER ÁKOS tesz különbséget. Nála a Logika két teljesen külön részből áll: az egyik a „tisztá logika”, a másik az „alkalmazott logika”.¹⁵

PAULER ÁKOS logikája — bár az objektív idealizmus filozófiáján alapszik — ebben az elhatárolásban olyan mozzanatot tartalmaz, melynek magvát, ha PAULER felfogásától eltérően nem idealista módon értelmezzük, párhuzamba állíthatjuk a mondatbeli predikatív viszony kettősségével. A tisztá logika tárgyaiban nem valami agytól független gondolatokat kell látnunk (ahogy PAULER próbálta látni), hanem az agyunktól független reális világ dolgai között összefüggéseket. A dialektikus materializmus azt tanítja, hogy a világ tudatunktól függetlenül, önállóan, objektíve létezik. Észszerint is más az, hogy az objektív világ összefüggései a tudat számára hozzáférhetően fennállnak, és az, hogy ezeknek a tudatunkban való tükröződését mint gondolatot mi valamilyen formában rendezzük és kimondjuk, például azért, hogy valamit bebizonyítsunk. Az előbbi, az objektív viszonyok fennállásában mutatkozó összefüggés, a tisztá logika tárgya, ennek közlés céljára szubjektív módon felhasznált nyelvi ábrázolása pedig az alkalmazott logikáé. Más szóval: az egyik a dolgok logikája, a másik a közlés logikája. Az egyik objektív összefüggés, a másik szubjektív elrendezés. A dialektikus materializmus nemcsak megengedi, hanem kívánja ennek a kettősségnek az elismerését.

Olykor ARISZTOTELÉSZ is használja a *λογικά, λογικῶς* szavakat, mégpedig inkább 'a közlés logikája' értelemben; ezzel szemben a dolgok logikáját, a valóság összefüggéseit és megismerhetőségét *Ἀναλκτικά, ἀναλκτικῶς* néven tárgyalja; idevágó könyveinek címe is alighanem az ő szóhasználatára megy vissza (PRANTL i. m. I. 116). — A *logika* műszónak mint az egész tudományág nevének kialakulásáról PRANTL-nál olvashatunk (I, 536), de mondattani problémánk megoldásához ott nemigen találunk fogódzót.

FOGARASI BÉLA is említi a logika kettős természetét, ámbar az ő Logikájának nem ez az alapja. Könyve 1. kiadásának mindjárt az elején ezt írja: „Marxista szempontból a logika objektív értelme: a dolgok logikája.” Pár

¹⁵ A logikának ezt a két ágát másképp különbözteti meg KANT (Kritik der reinen Vernunft. Herausg. von Benno Erdmann. Leipzig, 1880. 80). Vö. HUSSERL: Logische Untersuchungen. I, 30—1. HUSSERL később ismét más irányban fejleszti tovább ezt a kettősséget (pl. Formale und transz. Logik 91—2, 112, 119) és egy helyen (75) a tisztá logikát a formális ontológiával azonosítja. A mondatbeli viszonyok szempontjából ez felel meg loginkább annak, amit — a közlés logikájával szemben — a dolgok logikájának nevezhetünk. Ennek további tárgyalása itt túlságosan messze vezetne célunktól.

mondattal később: „A logika általában a gondolkodás formáinak és törvényszerűségeinek tudománya. Ez a logika szubjektív értelme.”

FOGARASI — Lenin és Sztálin műveiből vett idézetek alapján is — tisztán elkülöníti a dolgok logikáját, de ezzel nem a közlés logikáját, hanem a gondolkodás logikáját állítja szembe. Még tisztábban fogalmazza ezt meg a Logika 3. (és ehhez hasonlóan már a 2.) kiadásában (1955³. 13): „A »logika« kifejezésen egyrészt bizonyos objektív összefüggéseket értünk. Ezt az összefüggést a marxizmus objektív logikának, a dolgok logikájának nevezi. . . — Ha azonban nem objektív logikáról, hanem logikáról (jelző nélkül) beszélünk, ez alatt rendszerint a logika tudományát értjük. . . Pontosabban a logika a gondolkodás formáinak és törvényszerűségeinek tudománya.” Ez utóbbi körülbelül egybeesik azzal, amit WUNDT nevez logikának. Így a logika kettősségének a problémája FOGARASINÁL nem az, ami minket a mondat elemzése közben érdekel. Nincs különösebb figyelemmel a közlés logikájára, csak a gondolkodás és a megismerés formái érdeklik. Fejtegetései inkább ismeretelméleti vonatkozásúak, mint mondattaniak.

A logikának ez a kettős, sőt többféle értelme még mélyebben gyökerezik: a görög *λόγος* sokértelműségében (vö. HUSSERL: Formale und transz. Logik 16). Hiszen a *λόγος* értelmezésénél — mint MARTICSKÓ JÓZSEF szíves szóbeli közléséből értesültem — csupán HÉRAKLEITOSZ töredékeiben hét-nyolc különböző jelentéssel kell számolni. ARISZTOTELÉSNÉL a *λόγος* általában szókapcsolatot jelent, tehát pl. jelzős főnevet is; a *λόγος*-nak csak egyik faja a mondat, az *ἀποφαντικός λόγος*¹⁶ (STEINTHAL, i. m. 237). Messzire vezetne most ennek a további elemzése, azért csak annyit kívánok említeni, hogy a *logosz* kikövetkeztethető alapjelentése az ókori bölcselek szóhasználatában, úgy látszik, ilyesmi: 'a dolgok közti belső összefüggés, mely a fogalmaink sajátos összefüggéseiben és kapcsolódásában kifejeződik'.¹⁷ Ilyenformán benne rejlik az objektív összefüggés, ennek tükröződése a tudatban mint fogalmak kapcsolata, és ennek nyelvi kifejezése mint szavak kapcsolata. A köztudatban ma *logikus* körülbelül annyi, mint 'ésszerű objektív összefüggést mutató'. A köznyelvi szóhasználat tehát a logikum objektív oldalát emeli ki és csak másodlagosan fűzi hozzá annak ésszel felfogható és helyeselhető voltát. Ezzel a köznyelvi értelemmel függ össze többek közt a logikának WUNDT-féle és az ő nyomán a magyar nyelvészetben is eléggé elterjedt értelmezése.

Amíg csak fogalmakról van szó, addig a logika ilyen értelmezése nem is ütközik nagyobb nehézségbe. Az ítélet tárgyalásakor azonban minduntalan felvillan a logika szubjektív vonatkozása. A két vonatkozás összejátszása okozza a zavart a legtöbb logikában. Ezt akarja elkerülni PAULER, amikor világosan különbséget tesz egyfelől a tiszta logikában logisma, tétel és syllogismus, másfelől az alkalmazott logikában fogalom, ítélet és következtetés közt.

¹⁶ Innen a HUSSERL-féle „Apophansis” mint a logikai ítélet alapformája (i. m. 45). Vö. még PRANTL I, 140—1, 352.

¹⁷ HUSSERL (i. h.) a *logosz* sokféle jelentését a *λέγειν* ige sokértelműségére vezeti vissza.

Az alanynak és az állítmánynak azt a kétféle logikai értelmét, melynek kereszteződése a mondatban a legtöbb elemzési nehézséget okozza és melynek keveredése sok vitát és félreértést okoz, kapcsolatba hozhatjuk a más-más szempontú és tárgyú logikák egymástól különböző meghatározásaival. Az alany és az állítmány objektív értelmezése (mint tárgyfogalomé és jegyfogalomé) lényegileg az, amiről FOGARASI BÉLA ezt írja: „Az alany logikai értelemben a tárgy, amelyről állítunk valamit. Az állítmány a tárgy jegyeit, vagyis tulajdonságait, sajátosságait, vonatkozásait fejezi ki” (Logika. 1951. 147; hasonlóan 1953². 161; 1955³. 160). Szubjektív értelmezésük pedig (mint ismerté és újé) összevethető PAULER alkalmazott logikájának következő helyével (Logika. 1925. 136): „Az ítélet . . . mindig a *tudásvágy* kiegészítése . . . Énnyiben az ítélet nem egyéb, mint bizonyosságra való törekvés abban a formában, hogy valamely gondolati tartalom logikai hiányát meg akarjuk szüntetni azáltal, hogy azt megfelelő más gondolati tartalommal egészítjük ki. Az előbbi az ítélet *alanya*, az utóbbi annak *állítmánya*.” Világos, hogy ez a két meghatározás nem ugyanazt a két fogalmat határozza meg. FOGARASI a dologi összefüggések logikájának alanyáról és állítmányáról beszél, PAULER pedig olyasmiről, ami inkább a közlés számára megfogalmazott gondolat, vagyis az ítélet alanyának és állítmányának felel meg, annak, amit KICSKA a mondat alanyának és állítmányának, WEGENER és POPOV pedig logikai alanynak és állítmányának nevez. A dologi összefüggések logikája szerint nem is fejez ki ítéletet az olyan mondat, mint *Ez az ember Sokrates*, a közlés logikájában pedig¹⁸ ez is egyik fajta ítélet. (A *dialektika* szónak hasonló kettős, sőt többszörös jelentéséről l. SZABÓ Á., i. h. 384 5: 405.)

III.

Az ún. állítmányi névszó a mondatban

(Jelentésváltozatai, kapcsolatban a jelző és az értelmező jelentéseivel)

Miután így tisztáztuk — a logosz többértelműségével egybevetve — a logikának, a logika alanyának és állítmányának többféle értelmét. rátérhünk arra: hogyan érvényesül ez a kétféleség a kettős igealanyú (és ígétlen) mondatban, ill. a mondattagok, mondatrészek elemzésében és elnevezésében?

Ani az elnevezést illeti, már most megmondhatjuk, hogy sehogys sem. Azaz talán mégis inkább a dolgok logikájának megfelelő, objektív összefüggés szerinti értelemben használják az *alany* és *állítmány* műszókat, kivéve ott, ahol mindkét tag főnév. Ez a tisztázatlanság az oka a következetlenségnek és annak, hogy oly sok meddő vita folyt arról, hogy bizonyos mondatokban mi az alany és mi az állítmány.

¹⁸ Sőt a lélektani vonatkozású logikában is, pl. SIGWART: Logik 1889². 62; 1911⁴. 67 s köv.

Mielőtt a kérdés részletes tagolásába fognánk, előrebocsátom, hogy *a mondat alanya* és *a mondat állítmánya* műszókat ezúttal is abban az értelemben használom, amint idézett cikkemben kifejtettem: a közlés szempontjából tagolt mondat két tagját (két „felét”) jelölöm velük, ugyanazt, amit lélektani alanynak és lélektani állítmánynak szoktak nevezni. E műszóhasználat megokolására egyelőre csak annyit, hogy az *állítmány*, *praedicatum* szó inkább tükrözi a görög *λεγόμενον*-t (‘amit mondok vmiről’), mint a *κατηγορημα*-t (‘általánosabb fogalomba való besorolás’-t), és természetesen adódó jelentésénél fogva inkább alkalmas arra, hogy a közlés szempontjából tagoló mondat közlő, újságoló részét jelöljük vele, mint hogy objektív logikai viszony feltüntetésében használjuk. Azt is meg kell gondolnunk, hogy bár a logikusok többsége logika alatt inkább a dologi összefüggések logikáját (és a kettős arcú, ti. szubjektív alapú, de az objektív összefüggésekre irányuló gondolkodás logikáját) érti, semmint a közlés logikáját, a mondatot elsősorban mégis mint a közlés egységét kell felfognunk és csak másodsorban mint a gondolat tükrözésének eszközét.¹⁹ Igazat kell adnunk mindenekelőtt PAPP ISTVÁNNAK, aki a már említett nagygyűlésen TOMPA nyelvtani előadásához kapcsolódó hozzászólásában világosan kifejtette a nyelvnek ezt a kettős funkcióját: „Én két fő nyelvi funkciót különböztetek meg. Az egyik a logikai [értsd: objektív, tárgylogikai] funkció, azaz a nyelv szerepe a gondolat realizálásában; a másik a kommunikatív funkció, azaz a nyelv szerepe a gondolatközlésben, az egymással való érintkezésben.” (I. O. K. IV, 74.) PAPP I. mind a két funkciót egyaránt fontosnak tartja. Ezen túlmenően azonban mégis inkább CSIKOSAVÁVAL kell tartanunk, aki a nyelv társadalmi szerepének elsőbbségét hangoztatja — bár hozzáteszi, hogy a nyelv nemcsak az érintkezés eszköze, hanem gondolatot is testesít meg (Вспросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина. 1952. 81; 88). Még pontosabban kifejezve azt kell mondanunk, hogy ha nyelvnek a gondolat kifejezésére és közlésére szolgáló jelrendszert, beszédnek pedig ennek az alkalmazását nevezzük, a beszéden belül pedig — BÜHLER nyomán — megkülönböztetjük a nyelvi művet és a beszédcselekvést, akkor a mondatnak mint a legelemibb nyelvi műnek valóban az ábrázolás, a gondolat realizálása a lényege, viszont a mondatnak mint a beszédcselekvés legkisebb egységének a közlés. A szavak, szókapcsolatok, szó szerkezetek, mondat szerkezetek a nyelvnek egyszerű vagy

¹⁹ Ugyanígy tett különbséget logikai és nyelvtani elemzés közt BRASSAI SÁMUEL (Pesti Napló 1853. febr. 12.): „Midőn . . . azt mondom: repül a madár, azt fejezem ki, amit így mondanék másképp: repülő állat a madár: melyben logicaileg véve madár a subjectum, s repülő állat, mint felsőbb fogalom, a praedicatum; holott nyelvtanilag, a kijelölt hangnyomatékkal ejtve, épen megfordítva áll a dolog.” — A „constructio”, vagyis alanyból és állítmányból álló, tagolt mondat kettős szerepéről már DUNS SCOTUS írt a maga sajátos skolasztikus módján (Grammatica speculativa LIV. 1–2. Opera omnia I. Lugduni, 1639. 74–5): „Finis propinquus, est expressio mentis conceptus compositi, secundum distantiam. . . Finis autem remotus constructionis est generare perfectum sensum in animo auditoris, ex constructibilium debita unione”.

összetett egységei, maga a mondat azonban nem a nyelvnek, hanem a beszédnek az egysége. „A mondatnak lényeges jegye az, hogy *mondjuk*” — írja PAPP ISTVÁN (Nyr. LXXVI, 105–6). Beszéd és nyelv egymást kölcsönösen feltételezik, ezért a kettő egymásra van utalva és csak egymásból fejthető meg (I. N. S. TROUBETZKOY: *Principes de phonologie*. Paris 1949. 1). Nem beszélhetünk szavak nélkül, de a szavak sem jöhettek volna létre mondanivaló közlése, vagyis mondatok nélkül, beszéd nélkül. Amint a beszéd és a nyelv kölcsönösen egymásra vannak utalva, olyanféleképp van kölcsönös összefüggésben a beszédnek — és egységének: a mondatnak — két funkciója: az objektív viszonyokat kifejező v. ábrázoló és a szubjektív, ill. interszjektív érdekű közlő funkció. A kifejező funkció sorsa a közlési funkciótól függ, mint CSIKOBAVA írja (i. h. 90), de hozzá kell tennünk, hogy a kifejezés (nem az expresszivitás, hanem inkább a ténykifejezés, az ábrázolás) a nyelvi műnek, a közlés pedig a beszédcselekvésnek funkciója.

Csak érdekességként említem, hogy az a két XVI. századi magyar író, akiket BÁRCZI mint a nyelv szerepének legrégebb magyar kifejtőit idéz (Bevezetés a nyelvtudományba. 1953. 119), a nyelvnek más-más szerepét emeli ki. Telegdi Miklós a nyelvet mint a gondolat kifejezés eszközét értelmezi: „az külső szokat magyarazóia auagy tolmacha az belső gondolatnac”, Beythe István pedig mint a közlés eszközét: a nyelv az az eszköz, „ki által egymast értjük, es tanachunkat fele baratinkal közöllyük”.

Ha mármost állítmánynak egyértelműen csak azt a mondattagot nevezük, mellyel a másik mondatról, a mondat alanyáról valamit mondunk, és melyet ezért jellegzetes kiemelő hangsúllyal ejtünk, csupán a közlés célját, lényegét tekintve, függetlenül a szavak nyelvtani alakjától, szintaktikus összefüggéseitől és objektív jelentésétől, akkor azt a kérdést kell megoldanunk: hogyan nevezzük azt a két ragtalan, rendszerint nominatívusi értékű mondatrészt, amely ígétlen mondatban — de némely kopulaszerű ige mellett is — objektív logikai vonatkozásban áll egymással? Arra keresünk műszót, amit TOMPA J. így fejez ki (I. O. K. IV, 53): „meg kell néznünk, hogy mivel akartuk valakinek (valaminek) a minőségét, mivoltát meghatározni, s mi az, amit így — minősége, mivolta szerint — meg akartunk határozni.”

Ennek megállapítása előtt vizsgáljuk meg az ilyen predikatív logikai viszonyok egyes típusait a mondatban. Ehhez egyelőre nem is egy-két új műszóra, hanem az új terminusok egész sorozatára lesz szükség, hogy ezeknek a mondatrészeknek olyan neveket adjunk, melyek nem adnak majd alkalmat a mondat alanyával és állítmányával való összetévesztésre. Igyekezzem olyan műkifejezéseket találni, melyek — látszólagos sokaságuk ellenére is — rámutatnak az azonosságra a sokféleségben, természetesen, könnyen érthetően kifejezik a megfelelő fogalmak lényegét és nincsenek ellentmondásban a nyelvtani terminológia egyéb műszavaival.

1. Induljunk ki a legkönnyebben elemezhető típusból, ahol az ún. állítmányi névszó melléknév, s ennek is a legegyszerűbb esetéből, ahol e melléknévvvel éppen azt állítjuk, hogy a főnévvel megnevezett dolog valamilyen tulajdonságú: *Ez a rózsza piros.* Erről a rózsáról mondok valamit, tehát a mondat alanya: *Ez a rózsza.* Azt állítom róla, hogy *piros.* E mondat állítmánya: *piros.* E mondat tehát mint közlési egység predikatív viszonyt tartalmaz s mint ilyen alanyból és állítmányból áll. Ugyanakkor azonban a mondat alanyában és állítmányában kifejezett két fogalmat objektív logikai viszonyba is állítottam egymással: az alannyal megneveztem egy dolgot, az állítmánnyal meghatároztam a dolognak egy tulajdonságát. Ebben az objektív logikai vonatkozásban az ilyen mondat alanyát megjelölőnek, állítmányát tulajdonsághatározónak nevezhetjük.²⁰ Ez az objektív logikai viszony változatlanul fennáll a mondatban akkor is, ha mást akarok vele közölni és ezért más hangsúlyozással ejtem. *Ez a rózsza piros.* Így ejtve a mondatot *ez a rózsza* az állítmánya, *piros* az alanya. De *ez a rózsza* most is megjelölő, *piros* pedig tulajdonsághatározó.²¹

A tulajdonsághatározó elnevezés kapcsán ki kell térnünk néhány lehetséges ellenvetésre. A kifejezés első eleme, a *tulajdonság* ellen KELEMEN JÓZSEF tehetne ellenvetést, aki a megfelelő *tulajdonságjelző* helyébe az általánosabb *minőségjelző* elnevezést ajánlotta (előadása során a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, 1954. nov. 2.). A *tulajdonsághatározó* jogosultságának megvédését itt elhagyom, mert ez a további elemzésből úgyis ki fog derülni. Komolyabban kell azonban számolnunk azzal az ellenvetéssel, hogy miért nevezzük ezt *határozónak*. Nos, ezzel kapcsolatban megint KELEMEN-re hivatkozhatok, aki egy régebbi alkalommal (TÓTH PÁL LÁSZLÓ előadásához fűzött hozzászólásában, 1953. június 9.) megemlítette, hogy a határozók nem mindig az ígét határozzák meg, hanem vannak névszóhoz kapcsolódó határozók is, melyeket ő adnominiumoknak nevezne (pl. *nagyon szép*). Ilyen vonatkozásban a határozó másfajta mondatrészt jelent, mint ha csupán a mondat igéjéhez kapcsolódó határozószókat és ragos, névutós névszókat értjük alatta. E kétféle „határozó” mellett a tulajdonsághatározó a határozóknak egy harmadik csoportjába tartozik, melyet az jellemez, hogy rendszerint ragtalan, tipikusan a nominális mondatban fordul elő és nem az ige jelölte történés valamely körülményét, hanem egy másik névszónak, rendszerint főnévnek — a megjelölőnek — valamely sajátosságát határozza meg.²²

²⁰ KALMÁR ELEK vetette fel ezt a műszót (NyK. XXXII, 239; majd különnyomatban: A mondatrészek. 1904. 99), de sokkal tágabb értelemben: beleértette az állítmányi névszó minden fajtáját és egynek vette az állapothatározóval is.

²¹ A kétféleképp ejtett mondat azonosságát és különbségét eddig is számontartották azok, akik megkülönböztették a lélektani alanyt és állítmányt a nyelvtani alanytól és állítmánytól, így SECHEHAYE is (i. m. 119–20).

²² Ezzel egyúttal helyesbíttem korábbi dolgozatomnak azt az egyoldalú felfogását, mely szerint minden határozót — BRASSAI nyomán — hajlandó voltam egyszerűen az ígőhatározók közé sorolni. — Jelen dolgozatom anyagának a Társaságban 1955. február 22-én történt előadása alkalmával pedig felmerült az az ellenvetés, hogy az itt alkalmazott terminológia ellentétben áll azzal a terminológiával, melyet idézett korábbi dolgozatomban alkalmaztam. Nos, ez az ellentét nem áll fenn, mert mindaz, amit most megjelölőnek, tulajdonsághatározónak és más egyéb (csakis összetétel alakjában hasz-

Önként kínálkozik az a gondolat, hogy a tulajdonsághatározót bizonyos párhuzamba vonjuk a tulajdonságjelzővel (vagy KELEMEN javaslata szerint : minőségjelzővel). Ezzel kapcsolatban még egy rokon fogalomra kell kitérnünk : az attributum fogalmára.

Az attributum is azok közé a fogalmak közé tartozik, melyeket a filozófia különböző ágai különböző jelentésárnyalatokban használnak. Az *attributum* műszó először a skolasztikus filozófiában fordul elő, itt 'lényeges tulajdonság'-ot, 'vminek a lényegét jellemző ismertető jegy'-et jelent, vö. EISLER, Rudolf : Wörterbuch der philosophischen Begriffe. Berlin, 1899. 72. Ebben az értelemben használja a szót DESCARTES, majd SPINOZA is (EISLER, i. h.), később egyes marxista filozófusok is. ENGELS egy helyen (Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Marx—Engels válog. művei II. Bp., 1949. 356) Hegellel kapcsolatban ezt írja : „Hegelnél korántsem valóságos minden, ami van. A valóság attribútuma szerinté csak azt illeti meg, ami egyszersmind szükségszerű is.” Ugyanilyen értelemben használja RUDAS LÁSZLÓ is, amikor azt írja (Materialista világnézet. 1950. 165) : „A mozgás . . . az anyag alap-tulajdonsága, filozófiai nyelven *attribútuma*.” Vagy egy másik helyen (i. m. 198) : „a mozgás a mindenség *abszolút*, elidegeníthetetlen, benső tulajdonsága, *attribútuma*, *létezési módja*”. Régi magyar bölcséleti műszóval az attributumot h a t á r o z m á n y n a k nevezik (pl. PAULER : Logika 196). KANT logikájában az attributum a fogalom lényeges alkotó (konstitutív) jegye (EISLER, i. m. 73). Némileg más értelemben használja e szót FOGARASI BÉLA (Logika. 1951. 94 ; 1953². 106 ; hasonlóan 1955³. 109), amikor a fogalom jegyei közt ilyen különbséget tesz : „elsődleges vagy konstitutív, a szó szűkebb értelmében lényeges jegyek és attributumok, amelyek levezetett jegyek”. Még tágabb értelemben az *attributum* általában sajátást, tulajdonságot jelent. Mivel pedig a logikai elemzésekben a tulajdonság állítmányul szokott szerepelni, kialakult az *attributum*nak 'állítmány'-féle jelentése is. GOCCLENIUS szerint az attributum használatos „1. pro praedicato propositionis, 2. pro alicuius proprio, passione, operatione” (Lexicon philosophicum 1613. 131 ; idézi EISLER, i. m. 72). MILL is ilyen tágabb értelemben használja a műszót, amikor az accidens (vagyis a járulékos tulajdonság) fogalmát az attributum egy fájának tekinti (EISLER, i. m. 11).

Az *attributum* valamennyi filozófiai jelentésárnyalatára jellemző azonban, hogy inkább ontológiai, mint logikai fogalom, és amennyiben a logikában szüksége van rá, csakis a dolgok (legfeljebb a fogalmak) logikájában használja,

nált) -határozónak nevezek, belefér a határozónak abba a tágabb kategóriájába, melyet BRASSAIHOZ hasonlóan íg-határozónak is neveztem. Tehát : az ige határozói közé tartozik az ige alanya, tárgya és egyéb határozói (ti. a szűkebb értelemben vett határozók), az ige alanyai közt azonban most megkülönböztetek megjelölt, tulajdonsághatározót és — ezután tárgyalandó — sok más típust akkor, ha egy ige nek (rendszerint a létigének) két alanya van és ezek egymás közt is bizonyos — főleg logikai — viszonyban állnak.

semmi esetre sem a közlés logikájában. Az *attributum* ugyanis általában véve nem jelent sem jelzőt, sem „állítmányi névszót” (vagyis tulajdonsághatározót), hanem egyszerűen valamely dolog tulajdonságát. (Hasonlóan a görög *epitheton*; l. POHLENZ: i. m. 166.) Amikor az *attributum* műszó — tágabb, tehát nem ’lényeges sajtáság’, hanem egyszerűen ’tulajdonság, sajtáság’ értelmében — belekerült az újkori nyelvek nyelvtanába, sajtáságos jelentésmegoszláson ment át. A német nyelvtanokban az *Attribut* még ma is rendszerint jelzőt, melléknévi jelzőt jelent. A francia *attribut* viszont nem jelző, hanem „állítmányi melléknév”, vagyis tulajdonsághatározó, megfelelően a latin *attributum praedicativum*nak (pl. Charles BRUNEAU—Marcel HEULLUY: Grammaire pratique de la Langue Française. Paris, 1937. 68—74; vö. BRASSAI: A mondat dualismusa 84—5), vagy legalábbis a főnévhez lazábban kapcsolódó, azt értelmezőszerűen követő jelző, szemben a főnév előtt álló, ahhoz szorosan tapadó jelzővel (M. GRAMMONT: Traité de Phonétique. Paris, 1946³. 416—7). STEINTHAL szerint (Grammatik, Logik und Psychologie. Berlin, 1855. 185) a logika nem is különböztet meg „prädicativ” és „attributiv” kapcsolatokat. Ebből az következik, hogy a nyelvtan — de csakis a német nyelvtan! — éles különbséget tesz a kettő között és attributívnek csak a jelzős kapcsolatot nevezi.

Amikor az *attributum praedicativum*-ot *állítmányi jelző*-nek fordították (pl. NÉGYESY LÁSZLÓ: Magyar nyelvtan. 1900. 25), akkor a jelző fogalmát azonosították az *attributum* fogalmával. A *jelző*-nek ilyen értelmű használata azóta is és már előbb is felbukkan a magyar nyelvtanokban (pl. IHÁSZ G.: Magyar nyelvtan az I. és II. oszt. gymnasiumi ifjúság számára. Eger, 1858⁶. 141; RIEDL SZENDE: Magyar nyelvtan. Pest, 1864. 216; Ua.: Kisebb magyar nyelvtan. 1866. 147; SIMONYI: Kis magyar nyelvtan... 1882. 48; 1884. 48; MAKLÁRI PAP MIKLÓS: Magyar nyelvtan népiskolák számára. 1892. 70; 1897². 65) és a magyar nyelvű latin nyelvtanokban is (pl. BARTAL—MALMOSI—GYOMLAY: Latin mondattan. 1896⁴. 1—2). Némelyik régebbi nyelvtanban ugyan (mint TORKOS LÁSZLÓ: Magyar nyelvtan. Pest, 1869. 100; 1874³. 108; 1887⁷. 96) nem ilyen tág értelmű a jelző fogalma, de azzal, hogy szerzője az *attributum*mal azonosítja, némi bizonytalanságot visz bele a fogalom értelmezésébe. Ezt a bizonytalanságot találjuk meg a jelzőnek abban a mai napig visszatérő hibás értelmezésében, melyet először alighanem SZINNYEI fogalmazott meg (Rendszeres magyar nyelvtan. 1894⁴. 162): „A *jelző* (*attributum*) azon mondatrész, amely egy más mondatrésznek valamely *ismertető-jegyét* (tulajdonságát, számát, birtokosát) fejezi ki.”

Ez a meghatározás jó az *attributum*ra, de nem jó a jelzőre. Állítsuk egymás mellé ezeket a példamondatokat: *Ez a piros rózsza szépen virít.* — *Ez a rózsza, a piros, szépen virít.* — *Ez a rózsza piros.* — *Ez a rózsza piros.* A *piros* mind a négy mondatban ennek a rózsának tulajdonságát fejezi ki,

tehát mindegyikben a *rózsa* attribútuma, mégsem jelzője mind a négyben, hanem csak az elsőben. Még egy kitérést kell tehát tennünk az attribútum és a jelző, valamint a jelző és az értelmező közti különbségre, hogy azután visszanyarodhassunk fő gondolatmenetünkre.

A jelző lényeges ismertető jegyének kell tartanunk, hogy jelzett szavával együtt egy mondatrészt alkot. Nem elég tehát SZINNYEIhez hasonlóan csak fogalmi meghatározását adni a jelzőnek (mert akkor az attribútum fogalmához jutunk el, nem a jelzőéhez), hanem hozzá kell tennünk, hogy a jelző nem közvetlen része a mondatnak, hanem csak közvetve, mint egy mondatrész része, mint valamely jelzős szerkezet tagja.²³ Ezen a ponton ki kell tartanunk BRASSAI mellett (A magyar bővített mondat. Pest, 1870. 8): „Jelző széles értelemben minden szó vagy szócsoport, melyet egyszerű határozóval párosítunk a mondatban a végett, hogy ketten együtt *egy* eszmét jeleljenek. Ebből foly, hogy a kettő együtt csak is *egy* határozót képez.” SZVORÉNYI és még inkább SIMONYI nyelvtanaiban találjuk meg ennek az elvnek következetesebb alkalmazását. GOMBOCZ syntagma-tanában éppen azért nem szerencsés az *attributív viszony* elnevezés, mert attribútumra és nem jelzőre utal. Ugyanezért vigyáznunk kell pl. САНМАТОВnál is (Синтаксис русского языка. Leningrad, 1941². 290—2), mert az атрибутивная связь nála jelzős szerkezet, de az определение több, mint jelző: általában attribútum, melynek csak egyik formája az атрибутивная связь.

A jelzőnek és a jelzett főnévnek ebből a szoros szerkezeti összetartozásából következik, hogy az értelmező nem jelző, csak bizonyos rokonságot mutat a jelzővel. Ha ugyanis a mondatot közlési egységnek tekintjük, akkor az értelmezőt elsősorban nem az különbözteti meg a jelzőtől, hogy gyakrabban főnév (míg a jelző gyakrabban melléknév), hanem az, hogy az értelmező nem tartozik olyan szorosan egy tagba a jelzett főnévvel, hanem mintegy külön állításként, pótlólag utána téve, csak objektív értelme szerint tartozik hozzá, a mondatrészek szubjektív elrendezése szerint elválik tőle: külön hangsúllyal ejtjük, írásban vesszővel választjuk el tőle. (Vö. SIMONYI: A jelzők mondat-tana. 1914. 113.) Persze az értelmező sohasem tartalmazza a mondat fő mondanivalóját, hanem vagy állítmányt kíván, vagy magához az állítmányhoz csatlakozik és vele együtt alkot értelmezős szerkezetet. Ilyenformán az értelmező mintegy közbülső helyen áll a jelző és az állítmány közt, de sem az egyikkel, sem a másikkal nem azonosítható. Az értelmezős szerkezet a RIES-féle „halbenge Gruppe” típusa (i. m. 18). Ebben az értelemben találjuk a múlt századi nyelvtanok közül SZVORÉNYInál, eleinte értelmezvénynek nevezve (Magyar nyelvtan tanodai és magánhasználatra. 1864². 46; ugyanígy az 1866. és 1876. évi kiadásokban is, továbbá: Elméleti s gyakorlati nyelvkönyv.

²³ Bizonyos fajta „enge Gruppe”, mint RIES mondaná (Zur Wortgruppenlehre. Prága, 1929. 18).

Pest, 1871. 85—7), SZINNYEINÉL (Iskolai magyar nyelvtan. Első rész. 1884. 80 ; de már az 1896. évi kiadás 85. oldalán olyan példát is ide sorol. mely nem tartozik ide), KIRÁLY PÁLNAI (Magyar nyelvtan mondattani alapon. A polgári és középiskola I. o. sz. 1887. 80). A külön hangsúllyal ejtés kritériumának megtartása mellett azzal a megszorítással is gyakran találkozunk. hogy csak a főnevet tekintik ilyen helyzetben értelmezőnek. PL. MAKLÁRI PAP : Magyar nyelvtan . . . 1892. 47 : NÉGYESY : Magyar nyelvtan. Első rész. 1900. 24. — SIMONYI A jelzők mondattanában (113) azt írja : „Értelmezői viszonyban szerepelhetnek mindazok a beszédrészek. a melyeket az eddig tárgyalt jeizői szerkezetekben láttunk. leggyakrabban a főnév . . .”.

Ezek után térjünk vissza a valamely dolog és a hozzá tartozó tulajdonság kapcsolatának mondatbeli megnyilvánulására. A dologi összefüggés valamely tárgy v. fogalom és annak valamely minősége. tulajdonsága közt ontológiai viszony : szubsztancia és attributum (ill. olykor szubsztancia és accidens²⁴) viszonya. Példával megvilágítva a továbbiakat : hogy ez a rózsza csakugyan piros-e, azt eldönteni az ontológia és az ismeretelmélet feladata, a logika segítségével. A mondat elemzésében elég annyit tudnunk, hogy *ez a rózsza* mint szubsztancia és *piros* mint attributum három- ill. négyféle nominatív viszonyba kerülhet egymással (nominatív = alany-alakban szereplő. a létigéhez mint az ige alanya kapcsolódó). 1. Ebben a kifejezésben : *ez a piros rózsza virít*, a *piros* attributum (nyelvileg melléknév) jelzője. mégpedig tulajdonságjelzője a *rózsza* szubsztanciának (főnévnek mint jelzett szónak). 2. *Ez a rózsza, a piros, virít*. Itt a *piros* attributum értelmezője, mégpedig melléknévi értelmezője a *rózsza* szubsztanciának mint jelzett szónak. 3. *Ez a rózsza piros*. Ebben pedig a *piros* attributum tulajdonsághatározója a *rózsza* szubsztanciának mint megjelölőnek. Ebben a kapcsolatban azonban két változatot kell megkülönböztetnünk : a) *Ez a rózsza piros* ; b) *Ez a rózsza piros*. Ha ez a predikatív kapcsolat arra a kérdésre felel (a) : *Milyen ez a rózsza?* — akkor a *piros* tulajdonsághatározó a mondat állítmánya, *ez a rózsza* megjelölő a mondat alanya. Ha pedig erre felel (b) : *Mi piros?* vagy *Melyik rózsza piros?* — akkor *ez a rózsza* megjelölő a mondat állítmánya, a *piros* tulajdonsághatározó pedig a mondat alanya. A *piros* tehát a 3. típusú szerkezetben bármilyen hangsúlyozás

²⁴ Az attributum és az accidens fogalmát a régebbi filozófusok nemigen használják egymás mellett, elhatárolásukat nem is fejtik ki. Szóhasználatuk azonban azt mutatja, hogy az attributum valamely dolognak inkább lényeges, állandó sajátysága : tulajdonsága, az accidens pedig alkalmi, időleges, járulékos sajátysága : állapotszerű minősége. Az accidens az ARISZTOTELÉSZ-féle *συμπεβηκός* megfelelője, az attributum pedig vagy szemben áll ezzel (*συμπεβηκός καθ' αὐτό*), vagy összefoglaló név az alkalmi és a lényeges sajátyság közös megjelölésére (mint MILL i. h. ; I. EISLER i. m. *Accidens és Attribut* címszavait). A magyar mondat szerkesztésben ennek a különbségnek nincs jelentősége, de van az oroszban, ahol a melléknévi v. attributív állítmánynak nevezett tulajdonsághatározó rövid alakban használatos, ha időleges, esetleges minőséget jelöl, és teljesebb alakban, ha állandó tulajdonságot fejez ki (I. САХМАТОВ : СИНТАКСИС. 1941². 291). Hasonló megkülönböztetést idéz BUDENZ Finn nyelvtanából BEKE ÖDÖN (NYR. LXXVIII, 43).

esetén tulajdonsághatározó, de csak akkor állítmány, ha a fő mondanivalót fejezi ki és ezért rajta van a mondat főhangsúlya.²⁵

2. Térjünk a következő, még mindig könnyen elemezhető típusra, ahol az ún. állítmányi névszó számnév, vagy mennyiséget jelentő főnév vagy melléknév. Pl. *Ez a dió huszonöt* (SZVORÉNYI: Magyar nyelvtan tanodai és magánhasználatra. 1864². 40; 1876⁴. 39). *Ezer a bajom. Minden botnak kettő a vége* (HALÁSZ IGNÁC: Rendszeres magyar nyelvtan a közép- és polgári iskolák III. osztálya számára. 1897. 68). *Sok a szelük, kevés az eszejük* (uo. 70). *Ez a tej három liter. Ez mind, ami megmaradt.* (KIS-ERŐS FERENC: A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva. Kalocsa, 1915. 509.) — Ezeket közösen mennyiséghatározónak nevezhetjük. Külön számhatározót (a számjelzőnek megfelelően) már azért sem tanácsos megkülönböztetni, mert a számhatározó név már le van foglalva egy ragos igehatározónak (rendszerint a -szor, -szer, -ször ragos határozónak) a jelölésére. KELEMEN JÓZSEF nemrég javasolt osztályozása szerint különben a számjelző (már tí. a tő- és törtszámnévi jelző) csak egyik alfaja a mennyiségjelzőnek.

A mennyiséghatározó bizonyos esetekben (ha a kifejezett mennyiséget ki akarjuk emelni egy ellenvetett, vagy lehetségesnek gondolt kisebb mennyiséggel szemben) a jelen idő 3. személyében is maga mellé veheti a létigét: *Ez a tej van három liter.* Tulajdonsághatározó mellé csak akkor tehetjük ki a *van* igét, ha nagyságot jelent, vagy ha fokozó (tehát mennyiségi vonatkozást is tartalmazó) jelzője van: *A' virágyi vannak akkorák, mint a' fejér Lilium* (LippPKert. 1: 72); *van-e olyan szép, mint azelőtt.* (BethlÉlet. 2: 9. Idézi KLEMM, i. h.)

A szubsztancia és a vele kapcsolatos mennyiségfogalom viszonya is három-, ill. négyféleképp jelentkezhethet a mondatban: 1. jelzős viszonyban mint mennyiségjelző és jelzett szó (*huszonöt dió, három liter tej*); 2. értelmezős viszonyban mint jelzett szó és mennyiségi v. számnévi értelmező (*ez a dió, huszonöt, volt a táliban; volt otthon tej, három liter*); 3. predikatív viszonyban mint megjelölő és mennyiséghatározó. Ez utóbbi formának két változata lehetséges aszerint, hogy a mondatnak mi a mondanivalója: a) a megjelölő a mondat alanya, a mennyiséghatározó a mondat állítmánya (*Ez a dió huszonöt. A tej három liter*); b) a mennyiséghatározó a mondat alanya, a megjelölő az állítmánya (*Ez a dió huszonöt. A tej három liter*).

A predikatív viszonynak erre a típusára alig térnek ki a nyelvtanok. Először SZVORÉNYI említi külön (Elméleti s gyakorlati nyelvkönyv. 1871. 31):

²⁵ BRASSAI, a közlés logikájának magyar képviselője, ugyanilyen értelemben használja a *praedictum* műszót, amikor egy jegyzetében ezt írja (Paraleipomena kai diorthoumena. Pest, 1873. 111): „mondatban lehet subiectum adiectivum s praedictum substantivum s ezt az esetet magyarul az accentus csupán maga jelöli. P. o. Australiában fehérek a sások, feketék a hattyúk.”

„Arról, a mit megnevezünk, mondani is szoktunk valamit... Megmondhatjuk... azt is, hogy: mennyi az? a mit megnevezünk.” VERESS IGNÁC („Van” alak- és mondattana. Pótkötetek az EPhK-höz. II. 1890. 184) itt is jelzőről, számjelzőről beszél. Ehhez a Pétófi-sorhoz: „Neked kevés van ilyen csillagod” megjegyzi: „Számjelzők állhatnak elválva is főnevektől.”

A mennyiséghatározóval rokon az *-n* ragos számhatározó: *Mi tán mindössze kétszázan valánk.* RÉVY FERENC és SZEGŐ ARNOLD „Rendszeres magyar nyelvtan”-a (a leányközepisk. III. o. sz. 1920. 76) az állítmánykiegészítők közt tárgyalja. Erre most nem szándékozom kitérni.

3. Teljesen figyelmen kívül hagyták a nyelvtanok a következő típust, pedig ha elfogadjuk a jelzők KELEMEN-féle felosztását minőségjelzőkre, mennyiségjelzőkre és helyzetjelzőkre, a predikatív viszony taglalásában is külön csoportba kívánkozik a helyzethatározó. A melléknévi állítmányok közé szokták besorolni az ilyeneket: *ez a polc az alsó; én vagyok a második.* Pedig itt a melléknév nem tulajdonságot, minőséget jelent, hanem helyzetet. IMRE SAMU idéz idevágó példákat a Bécsi Kódex névelőhasználatával kapcsolatban, amikor megállapítja, hogy az állítmányként használt sorszámnev névelőtlen (MNy. XLIX, 351–2): „mert senki nincsen rokona töldegtől mégvala ki *elő vag*” [= első vagy] (BK. 8).

A szubsztancia és a helyzetet jelölő melléknév viszonyának mondatbeli megjelenési formái: 1. jelzős viszonyban mint helyzetjelző és jelzett szó (*alsó polc; második könyv*); 2. értelmezős viszonyban mint jelzett szó és melléknévi v. sorszámnevi értelmező (*az a polc, az alsó, kissé meglazult; az a könyv, a második, nagyon érdekel*); 3. predikatív viszonyban mint megjelölő és helyzethatározó. Ennek két változata a közlés lényege szerint: a) a megjelölő a mondat alanya, a helyzethatározó az állítmánya: *Az a polc az alsó. Az a könyv a második. Én harmadik vagyok*; b) a helyzethatározó a mondat alanya, a megjelölő az állítmánya: *Az a polc az alsó. Az a könyv a második. Én vagyok a harmadik.*

4. Ismerősebb a következő típus, csupán megfelelő állandó nevet nem adtak neki. *Ez a toll Péteré. Enyém a fa.* Először VERSEGHY tárgyalja ezt a formát, de csak azért, hogy kimutassa: az *-é* toldalékkal ellátott névszó nem genitivus, hanem nominativus (Magyar Grammatica avagy Nyelvtudomány. Buda, 1818. 131).²⁶ Ezzel tulajdonképpen arra akart rámutatni, hogy az *-é* nem rag, hanem képző, mely a „genitivust titkos nominativussával együtt fejezi ki”, vagyis magában foglal egy *ki* nem tett főnevet mint birtokot. A genitivust szerinte a *-nak, -nek* rag fejezi ki. VERSEGHY álláspontjának fejtegetése helyett inkább egy másik régi nyelvtanírót idézek, STANCSICS MIHÁLYT, aki formálisan így fogalmazta meg az *-é* toldalék használatának szabályát (Magyar nyelvtan... Második osztály. Pozsony, 1844². 86): „Az *é*

²⁶ Vö. HEXENDORF EDIT, MNy. I, 301.

rag akkor használtatik, midőn a' *birtokos név*, azaz azon név, mellyhez valami mint birtok tartozik, *háttul* áll, a' *birtoknév* pedig elül, s közönségesen e' kérdésre felel: *kié?* . . . Ez é képzőt tehát nem kell a' *nak nek* raggal össze-zavarni." SIMONYI az *atyáé* alakot *birtokos szónak* nevezi (Magyar nyelvtan mondattani alapon. I. 1877. 65 ; 1879². 65), HUNFALVY pedig rámutat arra (Nyelvtudomány és nyelvtanítás. 1884. 149), hogy a latinnak, németnek, franciának csak egy nominativusa van, de a magyarnak három: 1. *alma*, 2. *almáé*, 3. *almám, -d, -ja* stb. Minket mindebből most nem az *almáé* alak nominativus volta érdekel, hanem az, hogy a magyar birtokviszonyban egészen más alakú a birtokos, ha jelző, mint ha állítmányszerű. Ez utóbbi esetben — hogy az *állítmány* műszót a továbbiakban is csak a közlés lényegé-ként kiemelt mondattagra alkalmazzuk — *birtokos határozó* ról beszélhetünk. De mindegyik esetben arról van szó, hogy egy szubsztancia valamely másik szubsztanciához tartozik. Az eddig kipróbált sémát erre a viszonyra alkalmazva a következő mondatbeli formákat találjuk: 1. jelzős viszonyban mint birtokosjelző és birtokszó (*Péter tolla ; az én fám*) ; 2. értelmezős viszonyban mint főnév és annak birtokos-értelmezője (*az a toll, a Péteré, nagyon jó ; a fa, az enyém, nem hoz gyümölcsöt*) ; 3. predikatív viszonyban mint megjelölő és birtokoshatározó. Itt is két változat: a) a megjelölő a mondat alanya, a birtokoshatározó az állítmánya: *Ez a toll Péteré. A fa az enyém*; b) a birtokoshatározó a mondat alanya, a megjelölő az állítmánya: *Ez a toll Péteré* (, nem a másik). *A fa az enyém* (, nem pedig a ház).

A birtokviszonynak az az érdekessége, hogy értelmezős szerkezetben a birtokos formailag a birtokoshatározóval egyezik, nem pedig a birtokosjelzővel, holott az előző három típusban a melléknévi, ill. számnévi értelmező a megfelelő jelzőhöz áll közelebb. Ez is amellet szól, hogy az értelmező nem a jelzőnek egy faja, hanem olyan közbülső szerkezet tagja, mely csak bizonyos pontokon mutat rokonságot a jelzős szerkezettel.

*

Most érkeztünk el a nehezebben elemezhető típusokhoz, ahol az alany és névszói állítmány objektív viszonya sem szófaji sem formai alapon nem állapítható meg, mert mind a kettő ragtalan főnév. Itt mindenekelőtt jól el kell határolnunk egymástól három fő típust, hogy ezeknek azután jellegzetes alfajait is felsorolhassuk. A három fő típust a következő mondatok szemléltessék: *A fa növény. Major Tamás Hamlet. Ez az ember Horváth Péter.*

Ha azt mondom: *a fa növény*, akkor a fát valamely más fogalom segítségével akarom meghatározni, mégpedig az adott példában történetesen azzal, hogy melléje teszek egy tágabb körű fogalmat. *A fa növény* mondat értelme részletesebben kifejtve: 'a fa a növények közé tartozik, a növény fogalmába tartozik'. A *növény* állítmányt az ilyen esetben nevezhetjük *fogalom-határozónak*.

Major Tamás Hamlet. Ez semmiképp sem jelenti azt, hogy Major Tamás a Hamletek közé tartozik, sem pedig azt, hogy Major Tamás Hamlettel azonos, hanem inkább azt, hogy Hamlet szerepét tölti be, Hamlet szerepét játssza. A *Hamlet* állítmányt az ilyen mondatban szerephatározónak nevezhetjük.

Ha egy ismeretlen embertől búcsúzó barátomat utólag megkérdem: *Ki ez?*, ő pedig azt feleli: *Ez az ember Horváth Péter*, akkor ezzel a mondattal semmi fogalmi dolgot nem tudtam meg az illetőről, sem a lényegét, sem a szerepét vagy foglalkozását illetően, csupán azt tudtam meg róla, hogy Horváth Péter a neve. Az ilyen állítmányszerű névszót tehát névhatározónak nevezhetjük.

Lássuk közelebbről ezeket a típusokat.

5. A fogalomhatározók egyes fajait a logikák igen részletesen szokták tárgyalni. Itt először arra szeretnék röviden kitérni: miért nevezem fogalomhatározónak azt az állítmányszerű névszót, mely főnév, és miért nem neveztem annak pl. a tulajdonságot jelentő melléknevet, holott vannak tulajdonságfogalmak és más. nem főnévi jellegű fogalmak is (viszonyfogalmak, mennyiségfogalmak. történésfogalmak stb.)? Erre azt mondhatom: igaz, hogy fogalmaink nemcsak szubsztanciaszerű dolgokat tükröznek, hanem minőségeket, viszonyokat, változásokat, jelenségeket és sok egyebet is, de amikor a fogalmat nyelvileg önállóan ki akarom fejezni és úgy akarom megnevezni, hogy világosan a tudatom (vagy más ember tudata) előterébe állítsam, akkor szubsztanciális formát, főnévi alakot adok neki. A logikák nemigen beszélnek „cselekszik” fogalomról, „kék” fogalomról, hanem rendszerint a cselekvés fogalmáról. kékség fogalmáról (vagy ha olykor a 'kék' fogalmáról beszélnek, ez esetben a *kék* főnévi értelmű). Idézhetjük például FOGARASI BÉLÁT, aki azt írja: „az absztrakt fogalom nyelvi kifejezése úgy jön létre, hogy valamely melléknévből főnevet képezünk (magyarul a *-ság* képzővel).” (Logika. 1951. 104; hasonlóan 1953². 115 és 1955³. 117.)²⁷ Jogosan használjuk tehát a *fogalomhatározó* elnevezésben a *fogalom* szót ebben a szűkebb értelemben, mert a fogalmakat főnévi alakban szoktuk megnevezni.

a. *Osztályhatározó.* Ide tartozik a fogalomhatározó típusaként idézett példa: *A fa növény.* Ilyenek még: *Az alma gyümölcs.* *A sas madár.*

²⁷ A fogalmi absztrakció eredményét a főnévben látja POPOV is, aki „Sztálin I. V. tanítása a nyelv és a gondolkodás egységéről és a logika feladatai” c. cikkében (Вестник Московского Университета 1951. Серия общественных наук. Выпуск 4. 9. sz. 47–61) különösen hangsúlyozza, hogy a logikának a nyelvi anyagból, a nyelv szemantikájából kell kiindulnia: „Minden elvonás alapján véve főnév segítségével fejeződik ki; itt szem előtt kell tartani a nyelvnek azt a sajátágát, hogy a fogalmi jegyek [признак attributum] főnevekké alakulhatnak; ez a főnevekké alakulás vagy szubsztantíválás kiterjedhet minden szófajra” (i. h. 58). Vö. СЕЧЕВАЯ (i. m. 103): „Toute idée, quelle que soit sa catégorie naturelle au point de vue de la logique, peut être ramenée à la catégorie de l'entité”; továbbá HUSSERL: Formale und transz. Logik 272. — A 'fogalom'-nak tágabb és szűkebb értelméről szól már BECKER is (Organism der Sprache. II. 143. Idézi STEINTHAL: Grammatik, Logik . . . 191).

Ebben a mondatban: *A fa növény* — a *növény* nemcsak általában határozza meg fogalmilag a *fa* megjelölőt, hanem olyan fogalmi osztályt nevez meg, amelybe a megjelölővel megnevezett tárgy vagy szűkebb körű fogalom beletartozik. Az ilyen nominális mondatokban csak az egyik főnév — a megjelölő — szolgál arra, hogy valamely tárgyat vagy fogalmat a maga mivoltában megnevezzen, a másikat annak a kifejezése végett tesszük melléje, hogy abba a fogalmi osztályba beletartozik a megnevezett tárgy vagy fogalom. Nyelvileg éppen a beletartozásnak, az aláfogalásnak ez a mozzanata, a szubszumpció, nincs kifejezve: a mondatban csupán egymás mellé tesszük a két fogalom nevét.²⁸ Csak a két főnév jelentéséből, fogalmi tartalmából értjük meg, hogy itt a fogalmi tartalmak körének egymáshoz való viszonyítása történik.²⁹ Ezt akarta SZVORÉNYI kifejezni, amikor azt írta (i. h.): „Az állítmány, tekintve jelentményét, különböző lehet...: a) Jelentheti az alany miségét... Az alma gyümölcs.” (Vö. SZVORÉNYI: Elméleti és gyakorlati nyelvkönyv. 1871. 76.)

A fogalomkörök alárendeltségi viszonyából az osztályhatározót aránylag még mindig nem nehéz felismerni akkor sem, ha nem az osztályhatározó a mondat állítmánya. Megjelölő az állítmány és osztályhatározó a mondat alánya akkor, ha az előbbi egyszerű példák valamelyikét megfordítom: *Az alma gyümölcs*, (nem pedig a répa).³⁰ Osztályhatározó lehet névmás is, pl. határozatlan főnévi névmás: „*Az is valami*” (KIRÁLY PÁL: Magyar nyelvtan mondattani alapon. 1887/8. 65). Itt az *is* miatt elég problematikus, hogy melyik tag a mondat alánya és melyik az állítmánya, az azonban bizonyos, hogy a *valami* osztályhatározó ('a valamik közé tartozik'), az pedig megjelölő. Kérdő névmásra KLEMM ad példát, amikor a nyelvfejlődés kezdetlegesebb fokán kísérel meg jellemezni a lélektani, logikai és grammatikai állítmány egybeesését (MNy. XLIV, 125).

Értelme szerint osztályhatározónak tekinthetjük az állítmányt az olyan esetekben is, ahol az formájára nézve nem egyéb, mint a megjelölőnek szó szerinti megismérlése: *A szabály szabály. A kecske, ha csupa jaggyu is, csak kecske.* (CSŰRY: A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNyTK. 22. 1925. 41).

²⁸ Az indoeurópai nyelvek legtöbbjében használatos létige sem tartalmaz semmit ebből a szubszumáló mozzanatból, ezért az itt következő fejtegetések jórészt a kopulás nyelvekre is érvényesek.

²⁹ Érdeemes ezzel összevetni SZÁSZ KÁROLY észrevételét a múlt század első feléből bár nem csak osztályhatározóra, hanem általában a fogalomhatározóra illik — (Magyar nyelvtudomány. Magyar tanítók és tanulók számára. Nagy-Enyeden, 1839. II. k. 92): „Én ember vagyok, az az bennem megvagynak azon tulajdonok mellyeknek bírásáért valamit ez a név illet”. Továbbá (94): „a' név, csak akkor igazán név, mikor tárgyat jelent: mikor pedig tulajdonítványul használatik, nem egyéb mint emlékezetbe hozója... azon tulajdonoknak, mellyekért őt magát lehetne névül adni a' tárgyának 's mellyeket akarunk tulajdonképen mondattaknak érteni erről”. *Tárgyat jelent* itt annyit, mint: szubsztanciát jelöl, megjelölő.

³⁰ BRASSAI nyomán JOANNOVICS GYÖRGY idéz ilyen példát (Nyr. XXXII, 362): „(Sokféle ám a madár): madár a *strucz*; madár a *sas*; madár a *kolibri* is.”

Az osztályhatározónak megfelelő jelző nem szokott előfordulni, a megfelelő jelentésű értelmező is csak ritkán található, ilyenféle, rendszerint erőltetett szembeállító szerkezetekben: „a fa, a növény, meghatározott életjelenségeket mutat, a másik fa, a tüzelőanyag, akkor jó, ha már kiszáradt.” (Szokottabb és természetesebb az ilyen szerkesztés: „a fa mint növény . . . ; a fa tüzelőanyagnak akkor jó, . . .”.)

b. Jelzővel szűkített körű, ill. egyedített fogalomhatározó³¹. Az illet tartalmazó mondatok a legnehezebben elemezhetőkhöz tartoznak és igen sok vitára adtak már okot. Ez a típus azért nehezebb az osztályhatározónál, mert az osztályhatározó fogalmi köre rendszerint nagyobb a megjelölőénél, a szűkített körű vagy egyedített fogalomhatározó köre viszont gyakran egyenlő a megjelölő fogalmi körével. Tágabb körű a fogalomhatározó az ilyenekben: *Budapest szép város. Ez nagy munka volt.* De a megjelölőével egyenlő körű az ilyen mondatokban: *Budapest Magyarország fővárosa. Minden ember eszes-érzéki lény* (PAULER: Logika 74). Vagy akár: *Az ember eszes-érzéki lény.* (Az emberen kívül ugyanis nincs eszes érzéki lény.) Különösen a mutató névmási, felsőfokú melléknévi jelzővel, általában helyzetjelzővel vagy birtokosjelzővel és rendszerint határozott névelővel egyedített fogalomhatározó okozott mindig nehézséget az alany és állítmány szerinti elemzésben. FÁBIÁN ISTVÁN idézi a főnévi praedicatumra a következő példát (A magyar szókötés szabályai. Pest, 1846. 229): „ez az a' történet (dieses ist die Geschichte)”. A megfelelő német mondat is azt igazolja, hogy *az a történet* nem állítmánya a mondatnak, hanem alanya, de egyúttal fogalomhatározója. Miért fogalomhatározó a névmási jelzővel ellátott *az a történet*, és miért megjelölő a puszta mutató névmás: *ez*, holott mindkettő ugyanarra az egy dologra, ugyanarra az egyedi fogalomra vonatkozik? Azért, mert ugyanazt a dolgot másképp fejezi ki az egyik és másképp a másik mondattag. Az egyik egy tágabb fogalmat egyedít egy melléknévi értékű jelzői mutató névmással, a másik pedig egyetlen arra való szócskával, egy főnévi mutató névmással elemzés, körülírás nélkül mutat rá a dolog lényegére, csak azért, hogy megjelölje. A puszta névmás egy határozott fogalmi tartalmat kifejező (akár jelzős) főnévvel szemben mindig megjelölő. Nézzünk meg egy másik, sokat vitatott példát:³² *Magyarország legnagyobb tava a Balaton.* Ebben *a Balaton* lehet a mondat alanya is, állítmánya is aszerint, hogy a mondani-valónk lényegének megfelelően hogyan hangsúlyozzuk, — de mindkét esetben

³¹ Ezt a két fajtát összefoglalhatjuk egyetlen altípusba, mert az egyedítés nem más, mint a fogalomkör szűkítésének szélső esete.

³² Ehhez hasonló, de nem konkrét, hanem elvont fogalomhatározóra ad példát WUNDT (Logik. I. 1919. 153): „die Tugend ist das höchste Gut”. Itt a megjelölőt és a fogalomhatározót — melyeket ő persze alanynak és állítmánynak nevez — így jellemzi: „Gleichwohl ist auch hier das Subjekt der konstanter gedachte Begriff, und das Prädikat bleibt, wenigstens für mein Denken, eine veränderlichere Vorstellung.”

megjelölő a *Balaton*, mert ezzel a szóval nevezzük meg a dolog vagy képzet lényegét, *Magyarország legnagyobb tava* pedig egyedített fogalomhatározó, mert a 'tó' önmagában tágabb körű fogalom, mint a 'Balaton', csupán a jelzők szűkítik le a körét egyetlen egyedre, mely így objektíve azonos lesz a Balatonnal. Azt is megállapíthatjuk tehát az ilyen azonosító mondatokra, hogy az egyedi tulajdonnév a (jelzős) köznévvvel szemben mindig jelölő.

Amikor bármilyen fogalomról meghatározást adunk, akkor a fogalom neve a jelölő, más, nagyobb körű fogalom segítségével történő körülírása pedig jelzővel szűkített körű vagy esetleg egyedített fogalomhatározó. Rendszerint a jelölő a mondat alanya, a fogalomhatározó az állítmánya. „A meghatározás egy ítélet, amelynek tárgya a meghatározandó fogalom, állítmánya a legközelebbi magasabb faj, vagy nem és a sajátos faji különbség.” (FOGARASI: Logika. 1951. 128; 1953². 140; 1955³. 142) Emellett a meghatározáshoz az is hozzátartozik, hogy a meghatározó és a meghatározott (vagyis a szűkített körű fogalomhatározó és a jelölő) terjedelmének egyenlőnek kell lennie. Ebből az egyenlőségből következik az ítélet eme fajának, a meghatározásnak megfordíthatósága. Ez a megfordíthatóság azt jelenti, hogy az ítélet akkor is érvényes marad, ha a meghatározás alanyát teszem meg állítmánnyá. Ha azt mondom (FOGARASI példáját alapul véve): *A marxizmus az igazi társadalomtudomány*, akkor azt is mondhatom: *Az igazi társadalomtudomány a marxizmus*. Ha igaz az első mondat, akkor igaz a második is. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a két mondat ugyanaz. Az első mondat alanya *a marxizmus*, a másodiké pedig *az igazi társadalomtudomány*, tehát a két mondatnak más az állítmánya is, más a mondanivalója. De e kétféle mondanivaló ellenére is azonos a két mondatban a *marxizmus*-sal jelölt fogalomnak és *az igazi társadalomtudomány*-nyal jelölt fogalomnak az objektív logikai viszonya. Ezt az objektív logikai viszonyt mondatnailag úgy fejezhetjük ki, hogy mindkét mondatban a *marxizmus* a jelölő és *az igazi társadalomtudomány* a fogalomhatározó, akár melyik legyen is a mondat állítmánya. FOGARASI még egy egészen hasonló jellegű mondatpárt mutat be (172) és hozzáteszi: „Ez a két ítélet nem teljesen egy és ugyanazt a gondolatot fejezi ki. Pontosabban: egy gondolat különböző vonatkozásait fejezi ki” (i. m. 1951. 172; rövidebben: 1953². 187; 1955³. 186). Ehhez még csak azt fűzhetjük hozzá: FOGARASI a mondattagok sorrendjével akarja éreztetni, hogy melyik az ítélet állítmánya. Úgy látszik, nem gondol arra, hogy a sorrend megváltoztatása nélkül, csupán a hangsúlyozás megváltoztatásával is a másik tagot tehetem meg állítmánynak. Ha így mondom: *A marxizmus az igazi társadalomtudomány*, akkor a második mondattag az állítmány; ha azonban így mondom: *A marxizmus az igazi társadalomtudomány*, akkor az első tagot tettem meg állítmánynak. Ez utóbbi hangsúlyozás esetén a mondat értelme ugyanaz, mint ha azt mondom: *Az igazi társadalomtudomány a marxizmus*.

PAULER a „tisztá logiká”-ban beszél az „adaequatiós tételek”-ről (Logika 74). Három típusra (universalis-universalis, pluralis-pluralis és singularis-singularis, ti. a tételek tagjainak, a „logismák”-nak köre szerint) a következő mondatpárokat adja példának: a) *Minden ember eszes-érezki lény* és *Minden eszes és érzéki lény egyáltal ember*; b) *Némely ember beteg* és *Némely beteg (lény) ember*; c) *A legnagyobb magyar lírikus Petőfi* és *Petőfi a legnagyobb magyar lírikus*. Ez a három példapár mondatnailag szemponthól

nem azonos értékű. Az a) típusban ugyanis az *eszese-érzéki lény* az első példában állítmány és fogalomhatározó, a megfordításban pedig alany és megjelölő. Az első példa megjelölő-alanyából (*minden ember*) a megfordításban nemcsak állítmány lett, hanem fogalomhatározó is (*ember*). A b) típus megfordítása még több megváltozást mutat: *beteg* az alapmondásban tulajdonsághatározó (világos a szó melléknévi értelme), a megfordításban megjelölő lett belőle, az alapmondat megjelölőjéből pedig osztályhatározó. A *beteg* szó, mely melléknévi értelemben állítmányként (ill. tulajdonsághatározóként) oly gyakori, csak főnévi értelemben képzelhető el megjelölőnek, és PAULER is azért tesz oda zárójelbe egy főnevet, mert az első mondat melléknévi értelmű *beteg* szava után nem váltunk át önként a *beteg* főnévi értelmére.³³ Végül a c) típus megfordításában az alapmondat állítmánya (*Petőfi*) a megfordítás alanya lesz, de ott is megmarad megjelölőnek. A három típusban tehát a tagok cseréje különböző jellegű: a c) típusban csupán az alany-állítmány viszony fordul meg, az a) típusban az alany-állítmány viszonyon kívül a megjelölő és a fogalomhatározó is helyet cserél, a b) típusban pedig mindehhez még egy harmadik változás: szófajváltás is társul. Megvizsgálandó lenne, hogy ez a háromféleség szükségszerűen összefügg-e a fogalmak egyes, többes és egyetlenes jellegével (vagyis velejárója-e PAULER osztályozásának), vagy pedig csak a példák kiválasztásából folyó esetlegesség, pusztán véletlen-e.

A szűkített körű és az egyeditett fogalom nemcsak mint a mondat alanya vagy állítmánya állhat fogalomhatározóként predikatív viszonyban a megjelölővel, hanem mint értelmező is tartozhat egy főnévhez. *Magyarország legnagyobb tava* állítmány és fogalomhatározó ebben: *A Balaton Magyarország legnagyobb tava*; a mondat alanya és fogalomhatározó ebben: *Magyarország legnagyobb tava a Balaton*; fogalmi értelmező ebben: *A Balaton, Magyarország legnagyobb tava, a Dunántúl középső részén található*. Jelzőként nem szokott előfordulni.

c. **Egyedi fogalomhatározó.** Körére nézve ez is ugyanolyan, mint az egyeditett fogalomhatározó: egyetlen egyedre korlátozódik. De más a kifejezési formája. Az egyeditett fogalomhatározó jelzős szerkezet, melynek jelzett szava nagyobb körű fogalmat jelent s az egyedités csupán a jelzővel történik. Egyedi fogalomhatározó névvel viszont az azonosító mondatoknak azt a tagját illelhetjük, mely éppúgy egyetlen szóval fejezi ki az illető egyedi fogalmat, mint a megjelölő. Ilyen példákra gondolok: *Ő az. Ez az. Ez ő.* Vagy a TOMPA előadásában idézett német mondat: *Ich bin es* (I. O. K. IV, 54). Ezek elemzése még az előző csoportnál is megfeszítettebb gondolkodást igényel. Ez az a szélső típus, amelynek elemzésében még azok is hajlandók a hangsúlyozást alapul venni, akik egyébként nem tulajdonítanak fontosságot a

³³ A logika persze a maga szempontjából eltekinthet a tétel tagjainak szófaji értékétől és tekintheti annak pusztán fogalmi magját. „Indessen achtet man darauf, da vom Standpunkt der Syllogistik etwa beim Schluß *alle Menschen sind sterblich, alle Sterblichen sind vergänglich* usw. das *sterblich* und die *Sterblichen* als derselbe Terminus gelten und symbolisch durch denselben Buchstaben bezeichnet werden . . .” (HUSSERL: *Formale und transz. Logik* 274).

„lélektani alany és állítmány” fogalmának a mondatelemzésben. A hangsúlyozás alapján persze valóban könnyen megkapjuk az ilyen mondatok alanyát és állítmányát. *Ő az.* Alanya : *az*, állítmánya : *ő*. — *Ez az.* Alanya : *az*, állítmánya : *ez*. — *Ez ő.* Alanya : *ez*, állítmánya : *ő*. Így elemzi ezeket a mondatokat már VERESS IGNÁC (Pótk. EPhK. II, 133) s az idézett nagygyűlésen elmondott felszólalása alapján alighanem így elemezné BÁRCZI GÉZA is. Ezzel szemben TOMPA JÓZSEF — tiszteletre méltó következetességgel — erre a típusra sem a beszélő mondanivalóját és az ezt kifejező hangsúlyozást, hanem a két fogalom objektív tartalmának egymásra vonatkoztatását tartja az „alany” és az „állítmány” jellemzőjének (I. O. K. IV, 53): „meg kell néznünk, hogy mivel akartuk valakinek (valaminek) a minőségét, mivoltát meghatározni, s mi az, amit így — minősége, mivolta szerint — meg akartunk határozni.” Valóban ezt keressük ebben az azonosító mondatfajtaiban is, csak hogy a két azonosított fogalmat a mondanivaló céljától függetlenül tekintve nem alanynak és állítmánynak, hanem megjelölőnek és fogalomhatározónak (ez esetben egyedi fogalomhatározónak) neveznénk.

A kérdés tehát az : hogyan ismerhetjük fel, hogy az ilyen mondatban melyik a megjelölő és melyik az egyedi fogalomhatározó, amikor mind a kettő ugyanarra az egyedre mutat?

Itt sok minden függ a beszédhelyzettől. A névmási tagok jelentése ugyanis esetenként, helyzetenként más és más lehet. Pl. egy meghatározott személyt várunk, és egyszerre csak feltűnik a távolban egy emberi alak. Azt mondom : *Ő az.* Ebben az esetben az észrevett alakot az *az* mutató névmással jelölöm meg, az *ő* személyes névmás pedig az éppen várt, tehát szóban forgó személy egyedi fogalmát jelöli, ill. a vele való azonosítást fejezi ki. Tehát ekkor *ő* egyedi fogalomhatározó, *az* megjelölő. Ti. mindig a megjelölő a konkrétabb a másikhoz képest. A megjelölő mutat rá egy érzékelt szubsztanciára, a fogalomhatározó pedig ugyanannak az egyednek a fogalmát fejezi ki.³⁴ Az elemzett példában az egyedi fogalomhatározó a mondat állítmánya. — Ha azonban több jelenlevő ember közt keresek valakit, akit csak hírből ismerek, és a barátom az egyikre rámutat : *Ő az,* — akkor más a helyzet. Ebben a mondatban az *ő* személyes névmás fejezi ki a konkrét rámutatást, az *az* mutató névmás pedig a fogalmi megnevezést és azonosítást. Ekkor tehát *ő* a megjelölő és *az* az egyedi fogalomhatározó. A mondat állítmánya a megjelölő.

Hasonló helyzetben előfordulhat az is, hogy azt kérdezem a barátomtól :

³⁴ SECHERHAYE a kéttagú mondatot az egytagú mondatból vezeti le olyanformán, hogy az egytagú mondat rendszerint valamely konkrét helyzetre, külső valóságra vonatkozik, a kéttagú mondatban pedig ez a konkrét, külső vagy egyedinek tekintett valami is nyelvi formát ölt s ezt képviseli a mondat alanya, ehhez kapcsolódik belülről, a beszélő aktivitása eredményeként az állítmány mint magának a mondanivalónak a kifejezője (pl. i. m. 112-3). Hogy az ilyen „praedicatum” valóban fogalomhatározó, nem pedig konkrét dolog, azt a középkorban ABÉLARD hangoztatta (PRANTL i. m. II, 174 : „res de re non praedicatur”).

Melyik ő? s *ő* a csoport egyik tagjára rámutatva felel: *Ő az*. Ekkor a személyes névmás jelöli fogalmilag az illető egyént, a mutató névmás pedig konkrét rámutatással. Itt tehát megint *ő* az egyedi fogalomhatározó és *az* a megjelölő. Egyszersmind *ő* a mondat alánya, *az* a mondat állítmánya.

Persze az *az* mutató névmás egyéb jelentésben is használható. Pl. ha erre a kérdésre: *Van-e itt Szeged vidéki ember?* valaki egy személyre rámutatva az feleli: *Ő az*, akkor *az* annyit jelent, mint 'Szeged vidéki ember', tehát szűkített körű fogalomhatározó. De felelhetünk így erre a kérdésre is: *Ki rosszkedvű közületek?* Ha valakire rámutatva azt felelem: *Ő az*, akkor az *az* mutató névmást melléknévi értelemben használtam, és az *ő* megjelölőhöz mint tulajdonsághatározót kapcsoltam³⁵. Így még többféle szerepe is lehet a mondatban az *az* mutató névmásnak aszerint, hogy aktuálisan milyen jelentésben használjuk.³⁶

Szándékosan időztem oly sokat az *Ő az* predikatív szó szerkezet elemzésénél, mert ennek mindkét tagja lehet az adott beszédhelyzettől függően megjelölő vagy fogalomhatározó. Más hasonló szerkezetű mondat, pl. *Ez az*, már nem használatos annyiféle értelemben. Itt akár az *ez* névmás, akár az *az* névmás az állítmány, mindig *ez* a megjelölő, mert ez csak konkrét rámutatást fejezhet ki, míg *az* vele szemben mindig gondolt vagy szóban forgó (egyedi) fogalomra mutat rá. „Melyik a te táskád? — *Ez az*.” (Itt *ez* megjelölő és állítmány.) „Van-e itt jó töltőtoll? — *Ez az*.” (Itt *ez* megjelölő és a mondat alánya.)

Kissé bonyolultabb a helyzet ebben: *Ez ő*. VERESS I. (i. h.) ebbe a mondatba: *Ez az ember atyám*, puszta névmásokat tesz a fogalomszók helyébe s az így kapott *ez ő* szókapcsolatban az *ő* tagot mondja állítmánynak. Ez valóban így is van, ha atyámra rámutatva olyan embernek mondom, aki az atyámat nem ismeri és azt kérdi: *Ez ki?* Ebben az esetben az *ő* állítmány egyúttal egyedi fogalomhatározó is. De ha az illető történetesen azt kérdi, a sok ember közül melyik az atyám, és én megmutatva azt mondom: *Ez ő*, akkor is *ez* a megjelölő és *ő* a fogalomhatározó, de ekkor nem a fogalomhatározó az állítmány, hanem a megjelölő. — Ha beszélgetés közben elmondanak valakiről egy rá jellemző történetet és megjegyzem utána: *Ez ő*, akkor megint *ez* a mondat alánya, *ő* az állítmánya, *ez* megjelölő, *ő* egyedi fogalomhatározó, a különbség a VERESS IGNÁC példája kapcsán vázolt beszédhelyzet és e közt csak abban van, hogy itt az *ez* megjelölő nem deiktikus rámutatást, hanem

³⁵ Hasonló példát ad TOMPA (I. O. K. IV, 53) az *az* névmás melléknévi értelmére és tulajdonsághatározó szerepére: (Kinek a töltőtolla igazán jó?) „*A tied az*.” Vagy ilyen Petőfinél: „*ő* becsületes lelkű, igaz; Azt gondolá, hogy minden ember az” (István öcsémhez). — A következőkben Petőfitől és Aranytól idézett sorok legnagyobb részét VERESS I. említett munkájának gazdag példaanyagából vettem, néhol a szöveget az eredeti alapján helyesbítve.

³⁶ Osztályhatározó pl. Petőfi következő versében (Milyen lárma, milyen vigadalom!): „Mi légyen ez? talán lakodalom? Nem a biz' a”. Az első *a* osztályhatározó és a mondat állítmánya, a második *a* megjelölő és a mondat alánya.

anaforikus visszamutatást fejez ki. — Viszont ha valakiről részletes és nem éppen kedvező jellemzést adnak és rosszállóan rámondjuk: *Ez ő*, akkor az *ő* alany megjelölő, az *ez* állítmány pedig inkább tulajdonsághatározó, mint fogalomhatározó.

TOMPA JÓZSEF német mondatok elemzését is idézi előadásában (I. O. K. IV. 54). mindegyik elé zárójelben odatéve a mondatot megelőző, vagy odagondolható kérdést: „(Wer ist da?) *Ich bin es* . . . (Wer ruft mich?) *Es ist der Herr* . . . (Was war das?) *Es war ein Pfiff*.” Az *es* névmást mindhárom mondatban ritkítva szedeti, mert arra akar rámutatni, hogy nyugati nyelvtanok gyakran az ilyen *es* névmást elemzik alannak. A mondat többi része eszerint mindhárom esetben állítmány: *ich bin*; *ist der Herr*; *war ein Pfiff*. TOMPA ezzel az elemzéssel nem ért egyet. BÁRCZI viszont TOMPÁVAL nem ért egyet. Mi is hát a helyzet ezekben a mondatokban?

Eddigi elemzéseink alapján és a kellő terminológiai szétválasztással megadhatjuk rá a feleletet. Az *es* valóban alanya mindhárom mondatnak, mert ahhoz csatlakozik új közlésként a mondat másik tagja. Amit azonban TOMPA nevez alannak, az voltaképpen megjelölő, legalábbis az első mondatban. *Wer ist da? Ich bin es*. Ebben az *ich* a megjelölő, *es* egyedi fogalomhatározó. *Wer ruft mich? Es ist der Herr*. Ebben viszont *es* megjelölő, *der Herr* egyedített fogalomhatározó. *Was war das? Es war ein Pfiff*. Itt is *es* a megjelölő, *ein Pfiff* (egyedített) fogalomhatározó. — Vajon mi vezethette TOMPÁT, amikor a második és a harmadik mondatban is kifogásolta az *es* alannak való értelmezését, holott ő mindaddig a megjelölőt nevezte alannak az ilyen mondatokban? A második mondatban alighanem az, hogy a felelet a kérdés mondatrészeivel kiegészítve így is hangozhatna: *Der Herr ruft mich*. Ekkor pedig *der Herr* volna az *ig e a l a n y a*. Itt tehát az *alany* műszóval jelölt fogalomba a mondat alanyán és a megjelölőn kívül egy harmadik fogalom is belekeveredik: az igealany fogalma. A harmadik mondatban még ezzel sem magyarázható TOMPA felfogása, hiszen ott a kérdésben is két alanya van az igének, tehát ezen az alapon egyik sem inkább alany, mint a másik. TOMPA ennek elemzését csak az előző mondat analógiájának hatására nehezményezhette. Ezen a ponton megbillen TOMPA eddigi következetessége és jogot adhat BÁRCZINAK arra, hogy ilyen mondatokban a hangsúlyozás alapján elemezze az alanyt és az állítmányt. Valójában azonban BÁRCZI nem vette észre a TOMPA-féle mondatelemzésnek ezt a legsebezhetőbb pontját. De nem is ez, hanem egy másik szempont teszi némileg jogosulttá BÁRCZI mondatelemzését, melyre e fejtegetések végén még egyszer visszatérek annak a kérdésnek kapcsán, hogy mit is nevezhetünk voltaképpen „nyelvtani állítmány”-nak. (A nyelvteni állítmány fogalmának tisztázását azonban nem látom jelen dolgozatom céljának.)

Íde kívánczik azonban egy másik kitérés. Hogyan vélekedjünk ARISZTOTELÉSZNEK arról a kitételéről, hogy az egyedi és az egyes nem mondható ki

semmiféle alanyról („*Ἀπλῶς δὲ τὰ ἄτομα καὶ ἐν ἀριθμῷ κατ' οὐδενός μὲν ὑποκειμένον λέγεται*” . . . *Κατηγορίαι* II. fejj.; idézi STEINTHAL. i. m. 209).
 ha van egyedi fogalomhatározó?

Itt ismét utalnunk kell arra, hogy ARISZTOTELÉSZ nem a nyelvet, nem a mondatot vizsgálja, hanem a gondolkodás elemeit, természetesen úgy, ahogy nyelvi formájában megfogható. Nem a szavak, hanem a fogalmak viszonyítására fordítja fő figyelmét. Márpedig a fogalmakat a fogalomszók (BÜHLER terminológiájával pontosabban: nevező szók) jelölik. A fogalomszók egyedi vagy általános fogalmakat jelölnek (vagy PAULER osztályozása szerint: egyes, többes és egyetemes fogalmakat). A fogalomhatározók előbbi altípusaiban mindig valamely általános fogalom áll szemben az egyessel. (Még az egyedített fogalomhatározóban is csak a jelző egyedíti azt a fogalmat, melynek a puszta főnévvel való megnevezése általános fogalmat jelöl.)³⁷ Az egyedi fogalomhatározó esetében azonban a mondat két tagja közül legalább az egyik (a megjelölő), de rendszerint a másik tag is (maga a fogalomhatározó) nem fogalomszó, hanem mutató szó: önmagában nincs fogalmi tartalma, hanem mindig csak egy egyedre való rámutatást fejez ki. Az ilyen mondatok, mint: *ez ő, ez az*, csak nyelvi szempontból érdekesek, logikai szempontból — legalábbis a logikának azon a fokán, melyen ARISZTOTELÉSZ áll — nem, ezért ő nem is gondol ilyen mondatokra, amikor azt állítja, hogy az egyest és az egyedít nem mondjuk, nem állítjuk semmiről. Az ilyen mondatokban nem két fogalomnak egymásra vonatkoztatása történik, hanem egy egyedi fogalomnak a z o n o s í t á s a egy valóságos egyeddel, melyet nyelvi szintén megjelölünk, de csak egy főnévi névmással.³⁸

A megjelölőre másképp is vonatkoztathatunk valamely egyedít vagy egyest, de azok az esetek a szerephatározó és a névhatározó körébe tartoznak. ARISZTOTELÉSZ megállapítása tehát csak szűkebbre szorítva érvényes: az egyedi nem lehet osztályhatározó. Ez persze magától értődik.

Az egyedi fogalomhatározó csak névmással kifejezett megjelölővel áll vonatkozásban. Az ilyen predikatív szerkezetben, mint láttuk, lehet állítmány a fogalomhatározó és lehet állítmány a megjelölő. A köztük levő objektív logikai viszony azonban sem értelmezős, sem jelzős szerkezet formájában nem szokott előfordulni, hiszen főnévi névmás nem szokott egy másik főnévi névmásnak sem jelzője, sem értelmezője lenni.³⁹

³⁷ „Subjekt und Prädikat sind im normalen logischen Urteil *nie* identisch” (Á. SZABÓ: *Zum Verständnis der Eleaten*. Acta Ant. Hung. II [1954], 258, jegyzet).

³⁸ FOGARASI BÉLA (Logika 1951. 96; 1953² 106; 1955.³ 109) beszél „úgyv. individuális fogalom”-ról (mint pl. Franciaország), de később (1951. 102; hasonlóan 1953.² 112; 1955.³ 114–5) megjegyzi, hogy az individuális fogalom nem igazi fogalom.

³⁹ A közönséges mutató névmási jelző nem az egyedi fogalomhatározónak, hanem a megjelölőnek felel meg. *Ez az asztal* jelzős szerkezet ennek a predikatív szerkezetnek felel meg: *Az asztal ez*. Ez vagy értelmetlenség, vagy — ritkán — ilyenféle kérdésre felelhet: *Melyik az asztal?* Itt pedig *az asztal* nem megjelölő, hanem fogalomhatározó. Tehát nyilván a *melyik?* kérdőszó és a rá felelő *ez* a megjelölő.

Van azonban az egyedi fogalomhatározónak egy másik változata, mely nem névmás, hanem tulajdonnév. *Ki ez az ember?* — kérdezem, és ezt a feleletet kapom: *Ez Tóth Aladár.* A személynév itt többet mond nekem pusztán névvel, mert hírből ismerem Tóth Aladárt és sok mindent tudok róla. Ha semmit sem tudnék róla, akkor a neve ebben a mondatban névhatározó volna. Mivel azonban névről már ismerem, itt *Tóth Aladár* egyedi fogalomhatározó az *ez* névmással mint megjelölővel kapcsolatban. Ilyen helyzetben egyúttal a mondat állítmánya. A mondat alanya, ha erre a kérdésre felel: *Melyik ember itt Tóth Aladár?* A felelet így hangzik: *Ez Tóth Aladár.* A tulajdonnév ilyen vonatkozásban értelmezője is lehet a főnévi névmással megjelölt fogalomnak: *Ez, Tóth Aladár, szerkesztette a Zenei Lexikont.* Jelzőként nem szokott előfordulni.

d. **Viszonyított fogalomhatározó, ill. viszonyhatározó.** Olyan főnévi fogalomhatározókat sorolhatunk ide, melyek rendszerint birtokos szerkezetben szerepelnek és azt fejezik ki, hogy birtokosuk (birtokosjelzőjük) milyen viszonyban van a predikatív szerkezet másik tagjával. Önmagukban gyakran nem is fejeznek ki meghatározott körű fogalmat. Ilyen viszonyhatározó pl. a következő mondat állítmánya: *Ez az ember az apám.*⁴⁰ (Ha rámutatok és olyannak mondom, aki apámat nem ismeri.) Ez a mondat egészen mást jelent, mint ha azt mondom: *Ez az ember apa.* Nem az apaság állapotát, hanem a megjelölt személynek hozzám való viszonyát fejezem ki a személyragos *apám* fogalomszóval. Az adott predikatív szerkezetben lehet *az apám* a mondat alanya is: *Ez az ember az apám.* Ekkor is *ez az ember* a megjelölő, *az apám* viszonyított fogalomhatározó vagy viszonyhatározó. A két tag ilyen objektív viszonya értelmezős szerkezetben is előfordul: *Ez az ember, az apám, nagyon szorgalmas.* Jelzőként nem szokott előfordulni, legfeljebb az olyan állandósult régi családias megnevezésekben, mint *az öcsém Sándor* (Jókai: Kedves atyafiak). ZOLNAI GYULA idézi a Domonkos-kódex egy helyét (237. l.) annak bemutatására, hogy az *asszonyunk, szűz Mária* értelmezős szerkezet gyakorisága, állandósulása folytán az *asszonyunk* ragozatlan marad akkor is, ha mint tárgyat ragozni kellene: „vgyan ezen frater zokta vala tyztelny *azzonyonk zyz mariat* ez keppen” (NyK. XXIII, 51–2). Az *asszonyunk* itt viszonyt jelentő főnévi jelző ('úrnőnk'), melyet a viszonyhatározónak megfelelően röviden talán viszonyjelzőnek is nevezhetnénk. A mai nyelvben alig fordul elő ilyesmi.

Személyrag nélkül, birtokviszonyon kívül is előfordul a viszonyhatározó, de rendszerint többes számban: „Az én táblabíróm és Latóczy Endre Régi *ellenségek*” (Petőfi: A táblabíró. II. §). Létigével: „Mi *kortársak* vagyunk” (KLEMM,

⁴⁰ Vö. még: *A te barátaid az én barátaim* (I. KLEMM: MTM. 44). *Mi ő k volt nékik az agy cseléd?* (AR. I: 165. Idézi Klemm: MTM. 133) *Öcsém* (ti. *nekem*) *a katona.* (KLEMM, MNy. XLIV, 125).

Nyr. LXXVIII, 167, vö. uo. 170, valamint MOLNÁR JÁNOS, MNy. V, 366).

A viszonyhatározó és a viszonyított fogalomhatározó közti különbség fejtegetésére itt nincs hely. E kettő annyira egymásba mosódik, hogy szinte azonosnak vehető. Szorosan érintkezik a birtokosjelzővel egyeditett fogalomhatározóval, valamint a rögtön tárgyalandó szerephatározó bizonyos alfajaiival is.

Mielőtt rátérnék a szerephatározóra, összefoglalásul néhány megjegyzést tennék a fogalomhatározók jelentőségéről általában.

A fogalomhatározóknak tudományos meghatározásokban, a mindennapi élet azonosítást vagy alásorolást kifejező mondataiban és a logikában van nagy jelentősége. A szillogisztikus szerkesztés mintapéldáiban az altétel állítmánya fogalomhatározó (míg a főtétele gyakran tulajdonsághatározó, pl. FOGARASI: Logika VI, 3. §). Persze csak a legelső mintapéldákban szokott ez így lenni, mert mielőtt a logika szerzője továbbmegy és eltér a legtipikusabb példaktól, már gyakran hoz az ítéletre olyan példát, melynek éppen a megjelölő az állítmánya, mint pl. FOGARASI (i. m. 1951. 160; 1953.² és 1955.³ 176): „Két pont között a legrövidebb út az egyenes.”

A téves következtetések nagy része onnan származik, hogy valaki megfordíthatónak vél egy ítéletet, mely nem megfordítható, azonosításnak véli az alásorolást, egyeditett fogalomhatározónak az osztályhatározót. Ezért hibás pl. a mondat meghatározásának a következő levezetése: „Ha valamiről valamit gondolunk és azt értelmesen kimondjuk... akkor mondat keletkezik. *A mondat tehát gondolatunknak szó- vagy írásbeli kifejezése*” (SZEMKŐ ALADÁR: Magyar nyelvtan. Helyesírási szótárral. Ismeretek Tára 1. sz. [1914] 8). Az első mondat ígétlen mondattá átalakítva ezt tartalmazza (persze jóval nehezkesebb formában, de a mondatok világos feltüntetésével): „A valamiről valamit gondolás értelmes kimondásának eredménye mondat.” *A mondat* előtt nincs névelő, tehát nem egyeditett fogalomhatározó, hanem osztályhatározó. Ez az egy szó a mondat állítmánya, és mint osztályhatározó ezt a jelentést tartalmazza: 'a mondatok közé tartozik', nem pedig azt, hogy 'a mondat fogalmával azonos'. Ennek alapján a mondat fogalma nem is határozható meg. A meghatározást bevezető mondat tartalma helyes, maga a meghatározás téves. Téves nemcsak azért, mert az érzelmek kifejezését kirekeszti a mondat fogalmából (s erre a kirekesztésre a mondat keletkezésének megelőző leírása nem ad alapot), hanem azért is, mert beleveszi az írás mozzanatát, pedig arról az előzményben nincs szó.

A logikusok általában sokat foglalkoznak az ítélet megfordíthatóságával és ezért részletezik a fogalmaknak körük szerint való jellemzését. De ha emellett külön foglalkoznának az alany-állítmány viszonyának és a megjelölő és fogalomhatározó (ill. tulajdonsághatározó stb.) viszonyának keresztezésével, sokkal pontosabb, a tudományos gyakorlat és a mondatban, valamint a jelentésben számára hasznavehetőbb lenne az eredmény.

6. A szerephatározókhöz is — hasonlóan a fogalomhatározókhöz — többféle jellegzetes altípust sorolhatunk, melyek egymás közt meglehetősen eltérő sajátságokat mutatnak. A lényeges különbség a két típus közt az, hogy a fogalomhatározó azt fejezi ki, hogy micsoda a megjelölő lényegében, lényegénél fogva és minden viszonylatban, ezzel szemben a szerephatározó azt fejezi ki, hogy mi a megjelölő alkalmilag, bizonyos meghatározott viszonylatban, minek tekinthető, kinek vagy minek a szerepét tölti be.

a. *Színjátászó szerephatározó.* Nem a leggyakoribb a szerephatározók közt, de olyan jellegzetes, hogy alkalmas az egész típus jellemzésére. *Major Tamás Hamlet.* Ennek a mondatnak alanyával megnevezek, megjelölök egy személyt, egy színészt, akinek ez a saját neve. Az állítmány hozzáfűzésével azt akarom kifejezni, hogy abban a darabban Hamlet szerepét játssza. Hamlet most, amikor a mondatot mondom, nem valóságosan létező személy, hanem csak a drámai mű személyeinek egyike s mint ilyen csak a drámai cselekmény során létezik. Nem valóságosan, hanem a költő elképzelése szerint, elképzelt helyzetek sorozatában van szerepe, mint fő hősnek. Ha ezt az elképzelt alakot a színpadon megjeleníti valaki, az nem lesz lényegileg, valóságosan azonos Hamlettel. Major Tamás akkor is Major Tamás marad, ha a színpadra lép. A drámai cselekmény szempontjából viszont ő nem Major, hanem Hamlet.

Előfordul az a változat is, hogy a szerephatározó nem állítmánya, hanem alanya a mondatnak: *Major Tamás Hamlet* (nem Várkonyi Zoltán), vagy gyakoribb formájában: *Hamlet — Major Tamás* (vö. KÁROLY S., I. O. K. IV, 95). A szerephatározónak megfelelő értelmezőt zárójelbe szoktuk tenni, vagy pedig a praepositio-szerű használatú *mint* kötőszóval bevezetni:⁴¹ *Major Tamás (Hamlet) v. Major Tamás mint Hamlet ma is gúnyosan fanyar volt.* Ha csak vesszővel választanánk el, nem volna elég világos, milyen viszonyban van egymással a két személynév. Jelzőként is elképzelhető, bár nagyon ritkán használatos, pl. ilyesemben: *A Wurm Major Tamás jobb, mint a Hamlet Major Tamás.*

A szerephatározó tehát nem valóságos, hanem alkalmi vagy látszat-szerű viszonyt fejez ki a megjelölőhöz. Major Tamás Hamlet és ugyanakkor mégsem Hamlet. Itt érvényesül igazán a „látszat”-ban rejlő belső, dialektikus ellentmondás. Vö. SZABÓ Á., Acta Ant. II, 262—3.

b. *Foglalkozást, beosztást v. alkalmi viszonyt jelentő szerephatározó.* Induljunk ki egy olyan tipikus példából, melyet BENKŐ LORÁND és KÁLMÁN BÉLA is elemez Magyar nyelvtan-ában (1951. 141): „*Bátyám lakatos.* . . . A *lakatos* szó főnév. Állítmányként hasz-

⁴¹ KELEMEN J. a *mint* szócskát ilyen esetben főnév előtt álló határozói alakító-nak nevezné. (A szótár néhány nyelvtani vonatkozásáról. Hozzászólás Országh L. elő-adásához. I. O. K. VI, 166)

nálva itt azt jelenti, hogy az alany (*bátyám*) foglalkozása lakatos, vagyis megállapítom, hogy a lakatosok közé tartozik." Az értelmezés utolsó mozzanata alapján azt gondolhatnók, hogy ez ugyanaz, mint az osztályhatározó, hiszen ez is alásorolást fejez ki. Igen ám, de az osztályhatározó olyan fogalmat fejez ki, amelybe a megjelölő szükségszerűen lényegénél fogva és ezért állandóan beletartozik. *A fa növény.* A fa mint (élő) fa szükségszerűen mindig növény. Bátyám azonban nem szükségszerűen és talán nem is állandóan lakatos. Valamikor nem volt az és talán nem lesz mindig az. Ahogy a BENKŐ—KÁLMÁN-féle értelmezés helyesen mondja: „foglalkozása lakatos”. Ez a foglalkozás nem a lényegét, hanem a társadalomban vitt — és viszonylag állandó — szerepét jelenti. A foglalkozást jelentő szerephatározó némely esetben alig határolható el az osztályhatározótól. Általában közel áll hozzá — inkább, mint a színjátész szerephatározó — abból a szempontból, hogy állandó jellegét fejezi ki a megjelölőnek. De az az állandó jelleg a megjelölővel kifejezett, megnevezett dolognak v. személynek nem tartozik a lényegéhez. ARISZTOTELÉSZ az ilyet nem az οἰσια, hanem a συμβεβηκα csoportjába sorolja.

Ennek az állítmányféleségnek a többitől eltérő voltát egyes nyelvjárások is tanúsítják, amikor a jelentő mód jelen idő 3. személyében kiteszik az ilyen szerephatározó mellé a *van* igét: *Az én hugom ott van cseléd* (KLEMM: MTM. 54).

A szerephatározónak ez az altípusa alváltozatokat mutat aszerint, hogy határozatlan-e, vagy határozott, ill. viszonyított, továbbá hogy állandóbb foglalkozást vagy alkalmibb viszonyt jelent-e. Alkalmi viszonyt fejez ki pl. ezekben: *ők most vendégek nálunk. Bendegúz és Rof élő tanú lenne* (Ar.: BH. III. 40; idézi KLEMM, Nyr. LXXVIII, 169). VERESS IGNÁC (i. h. 132) három mondatot állít egymás mellé, hogy az alany és az állítmány kritériumait megállapíthassa bennük: *Bem vezér; Bem vezérünk; végül: Mi ne győznénk? Hisz Bem a vezérünk* (Petőfi: Az erdélyi hadsereg). Most ne térjünk ki e mondatok alanyának és állítmányának különféle elemzésére, csak a két tag objektív logikai viszonyának mondattani szerepét nézzük. Az első példa Bem történelmi szerepét, ill. katonai beosztását mondja meg általában, állítmányként. A második példa hozzánk való viszonyát mondja meg s a viszonyhatározótól csak abban különbözik, hogy nem állandó viszonyt, hanem alkalmi, Bem szerepével együttjáró viszonyt nevez meg. A harmadik példában már inkább Bem az állítmány, és a mondat azt fejezi ki, hogy van vezérünk, tehát egy bizonyos meghatározott szerepet tölt be valaki velünk kapcsolatban, és ezt éppen Bem tölti be. *Vezér, vezérünk és a vezérünk* a szerephatározókon belül kb. úgy viszonylik egymáshoz, mint a fogalomhatározókon belül az osztályhatározó, a viszonyhatározó és az egyedített fogalomhatározó. VERESS I. másik két példája is hasonló különbséget világít meg (i. h. 133): *Ferenc József király és Ferenc József a király.* Az első példa Ferenc József foglalko-

zását, társadalmi állását mondja meg általában, állítmányként.⁴² A második példában, melynek állítmánya *Ferenc József*, a névelős *a király* Magyarország királyát jelentette abban az időben, amikor az emberek természetesnek tartották, hogy Magyarországnak van királya.

Nem egészen ugyanez a különbség jelentkezik az oroszban, ahol az „állítmányi névszó” alanyesetben van, ha lényegyet vagy állandó foglalkozást jelent, de eszközhatározó esetben van, ha alkalmi foglalkozást vagy beosztást, hivatalbeli állapotot jelent. Я пионер; de: Он у нас сторожем; Он здесь учителем (SCSERBA: Грамматика русского языка, часть II. Учебник для 6 и 7 классов. Москва, 1951. 12, 16, 19), vagy Его жена — кассиром в банке (VINOGRADOV: Вопросы синтаксиса современного русского языка. 1950. 47).

A КТО ОН? orosz kérdésnek a magyarban két kérdő formula felelhet meg: *ki ő?* és *mi ő?* A *ki ő?* kérdő szavára egyedi fogalomhatározó, névhatározó vagy szűkített körű, esetleg egyedített szerephatározó felel, a *mi ő?* kérdő szavára pedig csak szerephatározó felelhet. Pl. erre a kérdésre: *Ki az öcséd?* ilyen felelettipusok lehetségesek (leszámítva azt az esetet, amikor a *ki?* megjelölő után kérdez és *öcséd* nem megjelölő, hanem viszonyhatározó): a) *Öcsém értelmes fickó* (szűkített körű fogalomhatározó); b) *Öcsém a házi orvosunk sógora* (viszonyhatározó); c) *Öcsém az intézet könyvtárosa* (egyedített v. szűkített körű, foglalkozást jelentő szerephatározó); d) *Öcsém Király Pál* (névhatározó). Viszont erre a kérdésre: *Mi az öcséd?* kisebb körben mozog a válaszlehetőség: *Öcsém könyvtáros* (foglalkozást jelentő általános szerephatározó); *Öcsém az intézet könyvtárosa* (foglalkozást jelentő egyedített v. szűkített körű szerephatározó); *Öcsém a csapatunk kapusa* (alkalmi beosztást jelentő szerephatározó).⁴³

Nem akarok kitérni arra a szófajtani kérdésre, hogy egyesek szerint (pl. PORZIG i. h.) a névelő nélküli köznévi szerephatározó — akárcsak az osztályhatározó — nem is igazi főnév, hanem némileg a melléknév felé hajlik el. Elég, ha rámutatok arra, hogy VERESS I. (i. h. 155) „A melléknév alanya rejtett” feliratú csoportban említi ezt a példát: „Temetőbe kit kísérnek? Akárki; már nem földi rab” (Petőfi: Temetésre szól az ének). Ezzel az *akárki*-t melléknévnek minősíti, pedig nyilván nem melléknévi, hanem főnévi névmás. Csakhogy itt mint az előzményekre vonatkozó állítmány szerephatározói (esetleg fogalomhatározói) értékű, ezért nem fejez ki olyan határozott rámutatást, mint ha megjelölő volna.

⁴² Hasonló példákat elemez PORZIG a névelő főnevesítő szerepével kapcsolatban (Aufgaben der indogermanischen Syntax. Festschrift f. Streitberg, 1924. 14. Idézi BÜHLER: Sprachtheorie. Jena, 1934. 304). BRASSAT szerint (AkÉrt. III, 246) a névelős szerephatározó („tulajdonítmány”) esetén „a két nevező nem csak egyrangu fogalmat jelöl, hanem ugy lehet tekinteni, mint azon tárgy két nevét”.

⁴³ Hasonló példák egymás mellé állításával felveti jelen problémánk magyát KLEMM is (MNy. XLIV, 125), de az elnevezések és a kereszteződő szempontok kellő elhatárolása híján megreked néhány egyszerűbb példa felsorolásánál.

Még egy szempontból érthető (bár nem helyeselhető), ha a foglalkozást jelentő általános szerephatározónak valaki melléknévi értelmet tulajdonít. Az általános (tehát névelő nélküli) foglalkozáshatározónak megfelel egy gyakran használatos jelző-típus, míg a fogalomhatározó vagy nem, vagy csak nagyon ritkán alakítható át jelzővé. De a szűkített körű vagy (jelzővel, névelővel stb.) egyedített szerephatározó sem használatos jelzőként. — Így kapjuk a foglalkozást jelentő határozatlan (névelőtlen) főnév és a megfelelő szubsztanciális főnév közt a következő mondattani szerkezeteket : 1. jelzős viszonyban mint főnévi jelző és jelzett szó (*lakatos bátyám ; mérnök sógorom*) ; 2. értelmezős viszonyban mint főnév és annak főnévi értelmezője (*bátyám, a lakatos jól keres*) ; 3. predikatív viszonyban mint megjelölő és foglalkozást jelentő általános v. határozatlan szerephatározó. Itt is két változat van : a) a megjelölő a mondat alanya, a szerephatározó az állítmánya (*Bátyám lakatos*) ; b) a szerephatározó a mondat alanya, a megjelölő az állítmánya (*Bátyám lakatos*).

c. Ragtalan állapothatározó. Aránylag kevés szó szerepelhet ilyen szerephatározóhoz hasonló állapothatározóként : *Húgom menyasszony* (KLEMM. MNy. XIII, 265). *Marika még gyermek. Nagypám erőtlen aggastyán*. Nem tartozik valakinek a lényegéhez az, hogy gyermek, ifjú, vőlegény vagy aggastyán, de nem is olyan szerep ez, melyet cserélni lehet, még annyira sem, mint a foglalkozást. Ez olyan — viszonylag állandó, hosszabb ideig tartó — állapotot jelent, melyben a megjelölővel kifejezett lény egy ideig benne van, de nem volt mindig benne és nem lesz mindig benne.

Ez a kis csoport adhatott ösztönzést BALOGH PÉTERnek arra, hogy az ún. állítmányi névszókat — tehát mind azt, amit e dolgozat a tulajdonsághatározóktól kezdve a fogalom- és szerephatározókig, sőt tovább is (bár kevésbé részletezve) különböző neveken mint a nominális mondat objektív logikai viszonyba állított két tagja közül a megjelölővel szembeállított, állítmányszerű tagot tárgyal — közös néven általában állandó állapothatározóknak nevezze (Nyr. XXVI, 354). De az állítmányi névszóban látja az igazi állapothatározót KALMÁR ELEK is (NyK. XXXII, 241 ; különnyomatban : A mondatrészek. 1904. 101), úgyhogy — felsorolt példáiból következtetve — az osztályhatározóban, a tulajdonsághatározóban is állapothatározót lát (*az alma gyümölcs ; a rózsza piros* ; vö. még KLEMM : A létige mondatbeli szerepe. Pais-Eml. 228). KLEMM is (MTM. 134) hajlandó volna esetleg mindezeket ragtalan állapothatározóknak venni. Újabban is felbukkan az „állapothatározó” ilyen tágabb értelme (SZABÓ DÉNES, i. m. 291, 312—4 ; vö. TOMPA J., I. O. K. IV, 502 ; MNyTK. 83. sz. 202). — Azt hiszem, az állítmányi névszók részletes objektív-logikai és jelentéstani elemzése már eddig is megmutatta, hogy mindez nehezen fér bele az állapothatározó fogalmába.

A most elemzett állítmányi névszó-féleség viszont valóban alig nevezhető másnak, mint állandó állapothatározónak (melyben az állandóság persze

viszonylagos!), vagy ragtalan állapothatározónak. Ide tartozik pl. a *dög* ebben: „Gunnyaszt, vagy dög is már?” (Ar. T. III.) A többes számú és többtagú megjelölő-alannyal való nem egyezés is az állapothatározó jelleget emeli ki olyan esetben, mint „Tornyai, bástyái, mellvédei most rom” (Ar.: BH. XI. 101; vö. KLEMM, Nyr. LXXVIII, 165). Az ilyenként szereplő főnév szófaji értékében egy kis félrebillenés áll be: mintha a melléknév felé közeledne, sőt olykor átesapna a melléknévi értelembé. Nézzük meg az állapotot jelentő névszónak ezt a sorát: *csecsemő, gyermek, ifjú, legény, hajadon, asszony, férfi, öreg, aggastyán*. Bizony nem mondhatjuk, hogy mind kizárólag és egyértelműen főnév. Az *öreg* elsősorban melléknév, de az *ifjú* is inkább az, mint főnév. A *hajadon*-nál is habozunk, hogy főnévi vagy melléknévi értelmét tüntessük-e fel elsőnek. Hiszen jelzőként mindegyik egyaránt használatos.

Állítsuk egymás mellé az azonos tartalmi viszonyban levő két szóból álló különböző mondattani szerkezeteket: 1. jelzős viszonyban főnévi (?) jelzőként és jelzett szóként (*a gyermek Marika nagyon sokat olvasott*), 2. értelmezős viszonyban főnévként és állapotot jelentő értelmezőként (*Marika, a gyermek, sokat olvasott*; szemben pl. ezzel: *Marika, a nagylány, szerette a társaságot*; szokottabb azonban *mint*-tel: *Marika mint gyermek sokat olvasott*; *Marika mint nagylány szerette a társaságot*), 3. predikatív viszonyban megjelölőként és ragtalan állapothatározóként (*Marika gyermek*). Ez utóbbi esetben a ragtalan állapothatározó lehet *a*) a mondat állítmánya (*Marika g y e r m e k*), *b*) a mondat alanya (*M a r i k a g y e r m e k, n e m Zsuzsa*).

d. Használatot, ill. viszonyt jelentő szerep-határozó. Rokonságot mutat a foglalkozást, beosztást jelentő szerep-határozóval, csak hogy az rendszerint személyre vonatkozik, ez pedig gyakran dologra, sőt elvont dologra, gondolatra, eszmére vagy ilyesminek nyelvi kifejezőjére, nyelvi alakjára. Ilyen pl. ennek a Petőfitől kiragadott (némileg egyszerűsített) részletnek az állítmánya: *ősi jelszó*: „*Ejh, ráérünk arra még!*” (Pató Pál úr). Az idézett mondatról azt állítja a költő, hogy jelszó, mégpedig ősi jelszó. Az idézet tehát a mondat alanya, *ősi jelszó* az állítmánya. De mi az objektív logikai viszony a *jelszó* és az „*Ejh, ráérünk arra még!*” közt? Ez az „*Ejh, ráérünk arra még!*” önmagában véve nem jelszó, hanem mondat. Ha azt állítom róla, hogy mondat, akkor az állítmányom osztályhatározó. Ha azt állítom róla, hogy felkiáltó mondat, akkor az állítmány szűkített körű fogalomhatározó. De a költő nem azt állítja róla, hogy mondat, hanem azt, hogy ősi jelszó. A *jelszó* itt azt mondja meg, hogy ez a mondat Pató Pál hazájában milyen viszonylatban, milyen szerepben használatos. Ezért nevezhetjük a *jelszó*-t az ilyen mondatban használatot jelentő szerep-határozónak. Ennek a körét aztán jelzővel éppúgy lehet szűkíteni, sőt egyedíteni, mint a fogalomhatározóét. — Ilyen még többes számú megjelölő-alany

mellett egyes számban a KLEMM idézte példák közt: „Dalai nőink kedvenc olvasmánya” (Gyulai: kritikai dolgozatok 294. l. Nyr. LXXVIII, 165). „E példák felelet arra a kérdésre” (Lehr: Toldi 22; l. uo. 168).

A használatot jelentő szerephatározó inkább szokott a mondatnak alanya lenni, mint állítmánya. Az idézett szó vagy szavak, vagy a megnevezett fogalom a megjelölő, de egyúttal az szokott a mondat lényege, fő mondani-
valója lenni. Pl. ennek a mondatnak: *Az életcél boldogság* (Petőfi: Egy könyv-
árus emlékkönyvébe) *az életcél* az alanya és egyúttal használatot jelentő sze-
rephatározója, *boldogság* pedig az állítmánya és egyúttal megjelölője. Hasonló
szerkezetűek a BÁRCZI (I. O. K. IV, 62) említette példák: *Vezérszó: ildom*,
valamint *Vezérelvünk az ildom*. Mindkettőben *ildom* (ill. *az ildom*) az állít-
mány, ha azon van a mondat főhangsúlya, de ez az állítmány itt megjelölő,
és *vezérszó*, ill. *vezérszavunk* használatot jelentő szerephatározó.

Ebbe a csoportba tartozó szerephatározóval van dolgunk ebben a bevezetőben említett és akadémiai nagygyűlésen vitatott mondatban is: *Az élmunkás a mintaképünk*. Ennek a mondatnak lehet állítmánya *a minta-
képünk* (ha erre a kérdésre felel: *Mi az élmunkás?* vagy *Mi az élmunkás
nekünk?*), és lehet állítmány *az élmunkás* (ha erre a kérdésre felel: *Ki a
mintaképünk?*). De akármelyik az állítmány, mindenképp *az élmunkás* a
megjelölő, *a mintaképünk* pedig viszonyt jelentő szerephatározó. — Hasonló
fajta szerephatározó van a Gorkij-regény fő hőseiről idézett orosz mondatban is.
A legtöbb regénynek van egy vagy több fő hőse, tehát Главные герои романа
nem mond újságot. A mondat újságoló része, tehát állítmánya az, hogy kik
is ezek a főszereplők. Ez az állítmány itt megjelölő, mert konkrét személyeket
jelöl meg, akiket az író a regényében mintául vesz, ábrázol. Ezzel szemben
a mondat alanya: *a regény fő hősei*, azt akarja mondani, hogy a megjelölt
személyek milyen viszonyban is vannak a regénnyel, milyen szerepet töltenek
be abban. Главные герои романа tehát viszonyt jelentő szerephatározó
(egyúttal a mondat alanya), участники борьбы, ведённой в Сормове,
участники первомайской демонстрации 1902 года pedig megjelölő (egyút-
tal a mondat állítmánya). A nehézséget és a vitát itt is, mint annyi más
esetben, az okozta, hogy a mondat alanya nem esik egybe a megjelölő-
vel.

Az állítmányi mellékmondatok gyakran kapcsolódnak ilyen típusú főmondatokhoz: *Ennek az az oka, hogy . . . ; az a következménye, hogy . . . ; az az akadály, magyarázata, lényege, hogy . . . ; az itt a nehézség, hogy . . .* (SZATHMÁRY ISTVÁN: A mai magyar nyelv. VI. Könyvismertető jegyzet 1954. 133). Ezekről is sok vita folyik, hogy valóban állítmányi mellékmondatok-e (vö. KÁROLY S., MNy. XLVIII, 106–8). Nos, állítmányi mellékmondatok, mert a mondat újságoló részét tartalmazzák, de egyúttal megjelölő mellékmondatok. A főmondat alanya, ill. alanyi tagja: *az oka, a következménye, az akadály, a nehézség* stb. nem megjelölők, hanem viszonyt jelentő szerephatározók.

A valamiként való használatot, szereplést jelentő névszó nemcsak mint szerephatározó kapcsolódhat a megjelölőhöz alanyként vagy állítmányként (*Vezérelvünk az ildom*, ill. *Vezérelvünk az ildom*), hanem mint értelmező is járulhat a főnévhez: *Az ildom, vezérelvünk, mindig célra vezetett.* Jelzőként azonban az ilyen vonatkozású szó nem használatos.

e. **Hasonlító szerephatározó.**⁴⁴ Az ide tartozó predikatív viszonyításnak különösen stilisztikai értéke van, és a jelentésváltozások egy fajára szolgálhat magyarázatul. Költői túlzással, allegorikusan, hasonlat-szerűen igen sokszor azonosítanak az írók valakit v. valamit valamivel, de ezzel nem akarják teljes komolysággal és a szó eredeti fogalmi jelentése szerint azt mondani, hogy az az, hanem csak azt, hogy — bizonyos vonatkozásban — az ahhoz hasonlítható. Amikor Petőfi azt írja: „Fa vagyok én, lelkem a gyökér” (Nem megyek én innen sehova!...), akkor ezt a predikatív, formája szerint azonosítást kifejező szerkezetet expresszív tömörség kedvéért használja egy ilyenféle hasonlító szerkezet helyett: „Olyan vagyok, mint egy fa, lelkem olyan, mint annak gyökere”. A predikatív szerkezet mégis valamivel többet fejez ki a hasonlításnál. Van benne valami az azonosításból olyanféleképp, ahogyan a színész a színpadon alkalmilag, meghatározott időre azonosul azzal a személlyel, akinek a szerepét alakítja. Az idézett összetett mondatban *fa* és *a gyökér* ilyen hasonlító szerephatározók, *én* és *lelkem* megjelölők (együttal a részmondatok alanya mindegyik, míg *fa vagyok* és *a gyökér állítmányok*).

A hasonlító szerephatározónak is különféle árnyalatai vannak, melyek közül egyik-másik a szerephatározó más alfajaihoz, vagy esetleg a fogalomhatározók valamelyikéhez, különösen a viszonyhatározóhoz áll közel. Hogy a predikatív szerkezetben melyik tag a megjelölő és melyik a szerephatározó, azt oman ismerhetjük fel, hogy a megjelölő a dolgot vagy személyt konkrétan, saját eredeti nevén, a szó eredeti jelentésével vagy főnévi névmással nevezi meg, a hasonlító szerephatározóban vagy szerephatározóként pedig mindig valamely névszónak nem elsődleges, hanem átvitt értelme szerepel. Petőfitől még ilyen mondatokat idézhetünk a hasonlító szerephatározó különféle árnyalataira: „a sirás nem kenyerem!” (Lánggal égő teremtette!) Itt a szerephatározó a mondat állítmánya. „A hazaszeretet napom volt, mely melegíté lelkemet” (Változás). A szerephatározó itt is a főmondat állítmányában foglal helyet. „A nagy világ az életiskola” (Hazámban). Itt is *az életiskola* hasonlító szerephatározó a mondat állítmánya. „Gyermek vagyok, gyermek lettem újra” (Szülőföldemen). Bár a két részmondat itt inkább tagolatlan, de ha mégis erőltetjük az alanyra és állít-

⁴⁴ Egyelőre nem látok alkalmasabb kifejezést ennek a jellegzetes altípusnak az elnevezésére. Úgy gondolom, nem téveszthető össze sem a hasonlító határozóval, sem a hasonlító jellegű egyéb határozókkal, melyeknek egymáshoz való viszonyát B. LŐRINCZY ÉVA megjelölés alaposságával tisztázta (MNy. L, 50–60).

mányra való tagolást, a *gyermek* hasonlító szerephatározó akkor is inkább állítmánya, mint alanya a mondatnak, — de nem megjelölő, mert a megjelölő az igének külön szóban ki nem tett alanya: *én*. Egyébként ebben is, akár csak a következőben: „Magad is gyermek vagy, az urad is gyermek” (Ar.: TSz. II. 44) — a hasonlító szerephatározói jelentés állapotszerű jelentéssel keveredik. — Inkább viszonyt jelentenek a birtokos jelzővel szűkített körű hasonlító szerephatározóféle képes értelmű főnevek az ilyenekben: „A sas a madarak királya”. „A történelem az élet mesteré”.

Jellemző példa arra az esetre, amikor a hasonlító szerephatározó nem állítmánya, hanem alanya a mondatnak: „Habár fölül a gálya s alúl a viznek árja, Azért a víz az úr” (Föltámadott a tenger). A főmondat állítmánya *a víz*, de ez konkrét dolgot jelöl meg, tehát megjelölő. *Az úr* itt nem konkrét urat jelent, hanem viszonszerű szerepet: 'olyan v. az (a kettő közül), aki v. ami parancsolni, rendelkezni szokott'. — Példák Aranytól: „Ördög itt Belül minden nemes” (A walesi bárdok). „Rusztém maga volt ő” (Szondi két apródja). Ez utóbbiban szinte látomászerűen keveredik és egyesül, azonosul a hasonlatul említett személy a hasonlított személlyel; vagy nyelvi-
leg: a hasonlító szerephatározó nagyon közel jár az egyedi fogalomhatározóhoz.

Főnévi névmás is lehet hasonlító szerephatározó. Ez azonban rendszerint csak a beszédhelyzetből derül ki. Ilyenkor a másik tag konkrétabb megjelölést fejez ki. Pl. „Mi az ember? Mondják: virágnak gyökere” (Petőfi: Az őrült).

A hasonlító szerephatározóra mint állítmányra, de a szerephatározóra általában is áll az, amit KICSKA EMIL a predikatív viszonyba állított fogalmak köréről ír (A subjectum és praedicatum a grammatikában. 1908. 39): „Nem megkülönböztető jele az állítmánynak az sem, hogy a tágabb fogalom. Ki tudná hamarjában megmondani, melyik a tágabb s melyik a szűkebb fogalom ebben: *Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis?*” Valóban, a szerephatározónak nem aláfogalás, nem fogalmi meghatározás, hanem azonosítás a feladata. De ez az azonosítás nem fogalmi, hanem csak szerepet, viszonyt, hasonlóságot, tehát csak bizonyos vonatkozásokban való azonosságot jelent. Mi is az értelme pl. ennek a BRÜNOT idézte francia mondatnak (La pensée et la langue. Paris, 1936. 294): *Il est elle, elle est lui?* Csak az *il* és *elle* alanyok fejeznek ki valószínű személymegjelölést, az állítmányul szereplő *elle* és *lui* azt fejezik ki, hogy 'vele (a másikkal) azonos érzelmű, azonos természetű; szinte eggyé vált vele'. De valószínű azonosságról nem lehet szó, mert ez értelmetlenség volna. Az állítmányok itt is hasonlító szerephatározók.

A hasonlító szerephatározó a predikatív kapcsolatnak állítmányi tagja szokott lenni. Ez érthető is: amit az író ilyen módon hasonlítani akar valamihez, az nem új, az ismert dolog; az új rendszerint az, amihez hasonlítja, amivel azonosítja. Persze, ritkábban bár, előfordul az is, hogy hasonlító szerephatározó a mondat alanya, szemben a megjelölővel mint állítmánnyal:

Legjobb szakács az éhség (vö. KLEMM : MTM. 44). Ilyen a már idézett Petőfi-versben : *A víz az úr*. Vagy egy újabb versben, Kosztolányi Őszi koncert-jében, ahol méginkább hasonlítást fejez ki az azonosítás : „Most itt az ősz és én vagyok az ősz.” Az *ősz* itt hasonlító szerephatározó, de nem állítmány. Gyakran előfordul azonban ilyen hasonlító-azonosító jelentésben a főnévi értelmező, de rendszerint melléknévi jelzővel. Pl. *Szívem, te árva rabmadár* (Petőfi). Szintén gyakori a hasonlítást kifejező főnévi jelző : *alabástromnyak, cukorgyerek*. Ilyen helyzetben bizonyos gyakran használt főnevek könnyen melléknévi értelmet vesznek fel, sőt teljesen melléknévekké is válhatnak (*szamár, gyöngy ; ravasz ; behemót, mahomet*). SECHÉHAYE (i. m. 57) a névszófogalom ilyen értelmű használatával magyarázza a melléknév szófaji kategóriájának kialakulását.

*

Mielőtt továbbmennénk a névhatározóra és még néhány más állítmányszerűen kapcsolódó névszó jelentésének elemzésére, rá kell mutatnunk a fogalomhatározóknak és szerephatározóknak mint az ún. állítmányi főnevek legfontosabb és leggyakoribb típusainak néhány közös problémájára.

Eddig csak VERESS IGNÁCNÁL találkoztam az így — objektív értelemben — állítmánynak nevezett főnevek jelentésének részletezésével (Pótk. EPhK. II, 158) : „A főnév kevésbé alkalmas állítmányi szerepre mint a melléknév. Mindazonáltal ahol a tárgyak tulajdonát elvont alakban, a személyek minőségét hivatal, rang, osztály szerint kell feltüntetni, vagy azokkal egy hasonlatot párhuzamosítani, jobb szolgálatot tesz a főnév a melléknévnél.” VERESS itt három jellegzetes csoportra mutat rá : az osztályhatározóra, a foglalkozást v. beosztást jelentő szerephatározóra és a hasonlító szerephatározóra.

Határozottabban osztályozza a „főnévi állítmány”-okat KÁROLY SÁNDOR (I. O. K. IV, 95) olyanokra, amelyek minősítést, és olyanokra, amelyek azonosítást fejeznek ki. Szerinte az előbbieken az alany és állítmány viszonya állandó jellegű, független a hangsúlytól, az utóbbiakban az alany-állítmány viszony a hangsúlyozással megcserélhető.

Ez a KÁROLY-féle megállapítás igen fontos, és úgy látszik, igen sok nyelvtani elemzőt vezetett és vezet ez a szempont az alany és az állítmány gyakorlati megkülönböztetésében VERESS IGNÁCTÓL kezdve BÁRCZI GÉZÁIG. E dolgozatnak azonban nem célja az, hogy a nyelvtani állítmány fogalmának különféle értelmezését elemezze, ezért KÁROLY S. megállapításának erre a részére csak röviden fogok utalni dolgozatom legvégén. Az azonosító és az alásoroló mondat megkülönböztetésére már STEINTHALNÁL is van utalás (Grammatik, Logik . . . 202). Ami a két típus szétválasztását illeti, kétségtelen, hogy az osztályhatározó, a foglalkozást, beosztást jelentő, valamint sokszor a használatot, viszonyt jelentő szerephatározó, a ragtalan állapot-

határozó, legtöbbször a viszonyhatározó és gyakran a szűkített körű fogalomhatározó ilyen értelemben minősítést fejez ki, míg az egyedi fogalomhatározóban és a szerephatározók más alfajaiban azonosítás van.

Mármost vannak olyan határjelenségek, melyekről nehéz megállapítani, hogy a fogalomhatározók vagy a szerephatározók típusába illenek-e inkább, annyi azonban bizonyos, hogy minősítést fejeznek ki. Ilyenek: *A lovam gebe. Szomszédom tolvaj. Utánam, ki legény! Mind hősök ök, mind férfiak. Nem ember az ember, mikor öltözetlen* (Arany: TSz. IV, 60). *Egyszer ember csak a magyar* (Petőfi: Rózsavölgyi halálára). *Az volt ám az eszem-iszom* (vö. KLEMM: MTM. 40; KIS-ERŐS: A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva. Kalocsa, 1915. 509; VERESS, i. h. 159). Itt a *gebe, tolvaj, legény, hősök, férfiak, ember, eszem-iszom* a mondatnak, ill. a megfelelő predikatív szókapcsolatnak minősítést kifejező főnévi tagjai. Nem igazi fogalomhatározók, mert a velük jelölt fogalomnak csak bizonyos jellemző tulajdonságait képviselik. De nem is szerephatározók, mert Kont harminc nemese valóban férfi, a magyar valóban ember stb. A mondat itt mégsem azt akarja jelenteni, hogy a harminc nemes a férfiak osztályába tartozott, vagy hogy a magyar — sőt: az ember! — az emberek osztályába tartozik. Inkább azt fejezzük ki az ilyen mondattal: 'róluk igazán és méltán mondhatjuk, hogy férfiak, hősök; jöjjön utánam, aki igazán bátor legény; az aztán nagy evés-ivás volt' stb. Ezeket minősítő fogalomhatározóknak lehetne nevezni. Gyakran az állapotszerű szerephatározóhoz vannak közel, különösen ha jelzót kapnak: *igazi férfi, igazi kislány*, vagy a *kész* jelzővel csak állítmányként használatos ilyen főnevek: *kész orvos, kész háziasszony, kész művész*.

Egyes nyelvjárásokban az ilyen minősítő fogalomhatározó mellé a jelen idő 3. személyében kiteszik a *van* igét: *Noiszen van maga legény! Noiszen vannak maguk katonák* (KLEMM: MTM. 55).

Ilyen minősítő fogalomhatározó-féle (tehát mégsem igazán fogalomhatározó) a következő, főleg dologra, eseményre vonatkoztatott típus is: *Igy elhajítani a gyermeket, mint Az elviselt bocskort, czudarság* (Petőfi: Az apostol V.). *Kétségbe esni! milyen gyáva ság!* (Pet.: Várady Antalhoz). *Az ily kifejezések esztelen ségek* (A Pesti Hírlap Nyelvőre. Idézi KLEMM, Nyr. LXXVIII, 167). A régiségben: *nem czuda ha meg rettenek* (JókK. 45. Id. KLEMM: MTM. 45).

Emberre vagy más élőlényre vonatkoztatva egy bizonyos szerephatározó-féle is minősítést fejezhet ki. Minősítő szerephatározónak is nevezhetnők. Ez is átjátszik a melléknévi értelembé. *A kutyam tolvaj = Mon chien est un voleur* (SECHEHAYE, i. m. 58—9).

Van ezenkívül olyan átmeneti, ill. keverék típus is, melyben nem a fogalomhatározó és a szerephatározó, hanem a tulajdonsághatározó, a helyzethatározó és a fogalomhatározónak egy jellegzetes alfaja: az egyeditett fogalomhatározó keveredik egymással. Elég gyakori eset az, amikor egy

fogalmat, dolgot valamely tulajdonsága alapján egyedítünk, de magát az egyedtet nem is nevezzük meg a saját nevéen, hanem csak a megkülönböztető „jelzőjét” tesszük ki, mégpedig határozott névelővel, tehát itt a melléknevet alkalmilag főnévként használjuk. Az egyébként tulajdonságot, minőséget jelentő melléknév ilyen kapcsolatban nem is minőségjelző, hanem helyzetjelző lenne (KELEMEN említett rendszerezése szerint), csak hogy itt nem jelző, hanem alkalmilag főnevesült melléknév: *Ő a nagyobb.* (Nem jó mind a két ceruzám,) *a barna a jó.* Világos, hogy ezekben *a nagyobb* és *a jó* meghatározott egyedeket jelentenek, de nem főnév, hanem névelős (és ezért főnévi használatú) melléknév segítségével. Nem igazi fogalomhatározók és nem is igazi helyzethatározók. Talán inkább azonosító tulajdonsághatározónak lehetne az ilyesmit nevezni s ezzel a névvel mindjárt arra is rávilágítanánk, hogy a típus a KÁROLY-féle felosztásban az azonosítást jelentő állítmányféleségek közé tartozik. Mivel pedig egyedtet jelöl és azonosítást fejez ki, azért fel is cserélhető a predikatív szerkezet másik tagjával, amint erre SECHEHAYE is céloz példájában: *Jacques est l'ainé — L'ainé est Jacques* (i. m. 58).

Az egyedi fogalomhatározó és a hasonlító szerephatározó keveredik az ilyen azonosítást kifejező mondat állítmányi névszójában: *Ha én ő volnék* (vö. SZABÓ D., i. m. 357).

7. A névhatározó elég élesen különválnak a fogalomhatározótól és a szerephatározótól, de sokkal kisebb a jelentősége. Ha a fogalomhatározó azt fejezi ki, ami a megjelölő valóban, a szerephatározó azt, ami nek a megjelölőt valamilyen oknál fogva nevezhetjük v. amivel azonosíthatjuk, akkor a névhatározó nem fejez ki egyebet, mint: *ami nek a megjelölőt nevezük.* Csak két alfaját érdemes megkülönböztetni.

a) Egyéni v. egyedi névhatározó. Állítmányként szokott előfordulni: *Ez Horváth Péter. Ez a folyó a Hernád.* A mondat alanyaként nagyon nehezen képzelhető el, mert ha azt mondom vagy hallom: *Ez Horváth Péter. Ez a folyó a Hernád.* — akkor *Horváth Péter* és *a Hernád* már ismertnek vagy legalább említettnek tüntetik fel az illető személyt vagy folyót, tehát nem névhatározók, hanem egyedi fogalomhatározók. Lehetséges, de ritka az olyan helyzet, amelyben a tulajdonnév a mondat alanya és mégis világos, hogy nem egyedi fogalomról, hanem csupán a névről van szó. Pl. *Nálunk a folyó Sajó, nem a kutya.* A tulajdonnév gyakran kapcsolódik a másik főnévhez mint nevet kifejező értelmező: *Ez az ember, Horváth Péter, volt itt tegnap. Ez, a Hernád, áradt meg tavasszal.* Jelzőként csak főnevek előtt állhat, névmás előtt nem: *Horváth Péter tanító; Bakos kartárs; Pali gyerek; a Hernád folyó.*

b) Köznévhatározó. Ha egy ismeretlen növényt látok és azt a felvilágosítást kapom, hogy *ez gyűszűvirág*, akkor — ha nem ismerem a

gyűszűvirág fogalmát és nem tudok róla semmit — ez a mondat semmi más nem mond nekem, mint a virág nevét. Az adott esetben tehát a mondat állítmánya névhatározó, mégpedig köznévhhatározó. Ugyanígy a következőben: *Hát ez miféle madár? — Ez kolibri.* De köznévhhatározó bármilyen tárgynak, szerszámnak, sőt elvont fogalomnak a neve is minden olyan mondatban, mely ezt a hallgató előtt ismeretlen nevet akarja közölni. Ha egy logikai meghatározást úgy fordítok meg, hogy nem a fogalom nevével kezdem mint megjelölővel, hanem a fogalom körülírásával, és ehhez állítmányként kapcsolom a fogalom nevét, akkor ez, ha ismeretlen nevet vagy új elnevezést akar közölni, szintén köznévhhatározó: *A négy egyenlő oldallal határolt derékszögű négyszög a négyzet.*

Nem névhatározó a tulajdonnév az ilyen mondatban: *Nevem Szilveszter* (Petőfi: Az apostol VII). Azért nem, mert a mondat másik tagja nem megjelölő. Itt *Szilveszter* a megjelölő, *nevem* viszonyhatározó.

A *ki? mi?* főnévi kérdő névmás a helyzetnek megfelelően lehet névhatározó, fogalomhatározó és szerephatározó is. Ha egy ismeretlen embertől kérdezem: *Ki vagy?*, a kérdő névmás általában névhatározó. Ha ismerősömtől kérdek: *Ki vagy te?*, a *ki?* sok minden egyebet jelenthet, de semmi esetre sem azt, hogy az illetőnek a neve után tudakozodom.

8. A megjelölőhöz állítmányszerűen kapcsolódó névszó sok esetben olyan jelentést fejez ki, hogy sem a fogalomhatározó, sem a szerephatározó, sem a névhatározó típusába nem sorolható be fenntartás nélkül. Ezek részletes elemzése és rendszerezése helyett elégedjünk meg itt néhány jellegzetes típus bemutatásával. Minden ilyen szerepű névszónak — mint általában a logikában az állítmánynak — az a jellemzője, hogy csupán hozzákapcsoljuk az alanyhoz (pontosabban: a megjelölőhöz), és legfeljebb a létige valamelyik alakja vagy más hasonlóan tartalmatlan ige szerepel mellette „kopula”-ként; de még a kopula-igében sincs voltaképpen az a viszony kifejezve, amely a predikatív módon összekapcsolt két tag közt fennáll. Ezekben a predikatív kapcsolatokban tehát valamit mindig elhallgatunk, éppen a kapcsolat tulajdonképpeni jelentéstartalmát nyelvileg nem fejezzük ki, nem fejtjük ki.⁴⁵ Még a tulajdon-sághatározó, mennyiséghatározó, helyzethatározó, birtokoshatározó esetében a szófaji vagy alaki különbségek jól tükrözik ezt a viszonyt s ez a különbség kifejeződik a megfelelő kérdőszavakban is: *milyen? mennyi? melyik? kié? v. mié?* A fogalomhatározók, szerephatározók, névhatározók esetében azonban a kérdőszó egyformán *ki?* v. *mi?* Ezért csak behatóbb jelentéselemzéssel tudjuk kifejteni annak a predikatív kapcsolatnak a jelentését, amelyet ezek alkotnak a megjelölővel. Így kapjuk az egyes alfajokra az ilyen körülírt kérdé-

⁴⁵ Erre a tényre LENGYEL LAJOS kártyásam volt szíves felhívni a figyelmemet. SECHEHAYE (i. m. 60) gyermeknyelvi példákban mutatja meg, hogy a gondolati tartalom pontos megjelölése voltaképp kifejezetlen marad.

seket : *kik* v. *mik* közé tartozik? (osztályhatározó); *kinek* v. *minek* a mije? (jelzővel szűkített körű v. egyedített fogalomhatározó); *kivel* v. *mivel* v. *melyikkel* azonos? (egyedi fogalomhatározó); *milyen viszonyban van vele?* (viszonyhatározó); *melyik szerepet* v. *kinek a szerepét játssza?* (színjátészó szerephatározó); *mi a foglalkozása, beosztása?* (foglalkozást, beosztást jelentő szerephatározó); *milyen állapotban, milyen korban van?* (ragtalan állapot-határozó); *mije vminek* v. *vkinek?* (használatot v. viszonyt jelentő szerephatározó); *kihez, mihez hasonlítható* v. *bizonyos szempontból kivel, mivel azonosítható?* (hasonlító szerephatározó); *milyen elnevezés illeti meg méltán?* (minősítő fogalomhatározó); *mi a neve?* (névhatározó).

Elhallgatunk azonban másfajta kapcsolatokat is. Amikor Marx azt írja : „Az arany és ezüst természeténél fogva nem pénz, de a pénz természeténél fogva arany és ezüst” (FOGARASI : Logika 172), akkor az első részmondatban *nem pénz* azt jelenti, hogy 'nem azért van, hogy a pénz szerepét töltsse be' (tehát használatot jelentő szerephatározó-féle), a második részmondatban pedig *arany és ezüst* azt jelenti, hogy 'arany és ezüst formájában jelenik meg'. Ez utóbbit *f o r m a h a t á r o z ó* nak nevezhetnénk. Formahatározónak fogható fel az idézett szó, szövegrész vagy mondat is az ilyenekben : „Vég szavam : szabad halál” (Petőfi : Beaurepaire). Elemezhető így ez is : „Vezérszó : ildom”. Ekkor *vég szavam*, ill. *vezérszó* megjelölők, az idézett szavak pedig : *szabad halál*, ill. *ildom* formahatározók. (Ha az idézett szót v. szavakat fogjuk fel megjelölőnek, akkor az idéző mondat vagy annak állítmánya használatot, viszonyt jelentő szerephatározó, l. a 6. d. pontot.)

Más jelentés rejlik ebben a predikatív szerkezetben : „Kis furulyám szomorú fűz ága” (Petőfi). Itt az állítmány azt jelenti, hogy 'szomorúfűz ágából készült v. abból való'. Joggal nevezhetjük ezt a *n y a g h a t á r o z ó* nak. A megadott értelmezés kettősségéből is látszik ennek kettős szófaji természete : ha tisztán állítmányszerűen értelmezem, akkor tisztán főnév ; ha melléknévi igenévvel, attributumszerűen értelmezem, akkor melléknévi értelmű. Mivel az anyagnév igen gyakran használatos jelzőként, a szótári értelmezés közben sok vita folyik arról, hogy feltüntessük-e az ilyenek melléknévi értelmét. (Hogy melléknévi értelmű ellenére is különbözik a valóságos melléknévtől, azt megvilágítja BEKE : NyK. LVI. 278—82.) Anyaghatározóval van dolgunk a HB. első mondataiban is : „Latiatuc... mic vogmuc. ysa pur es chomuv uogmuc.” Egy középkori keresztény papról nem tehetjük fel, hogy porban és hamuban látta az ember lényegét ; *pur es homuu vogymuk* nyilván azt jelenti : 'porból és hamuból vagyunk ; testünk anyaga por és hamu'.

Miből van? a dolog anyagát, *miből áll?* a dolog tartalmát kérdezi. Ilyen *t a r t a l o m h a t á r o z ó* van Petőfi következő soraiban (bár hasonló szerephatározó is lehet) : „Az élet rövid béke s hosszú harc És a halál rövid harc s hosszú béke” (Ujonnan visszajött a régi baj). KÁROLY S. példái

közt is tartalomhatározó a következő két mondat állítmánya (MNy. XLVIII., 105): *A bútor a szta l. A szta l a bútor*. Még tisztábban tartalomhatározók a következők, 'abból áll, abban telik el' jelentéssel: „Munka, tett az élet” (Állj meg, feleségem); „Örök törődés naptok s éjetek” (István öcsémhez). Látszólagos tartalomhatározó, Petőfi Salgó-jának utolsó előtti szakaszából: „mosd meg arcomat, Hiszen merő vér” ('vérrel van beborítva; teljesen véres').

Első pillanatra mennyiséghatározónak gondolná az ember az ilyet „Hány mély földnyi Posony Bécs-hez?” (Pereszl., CorpGramm. 525. Idézi KLEMM: MTM. 45.) „Három mélföld Herborna Marspurgtól” (Molnár Albert nyelvtana, Corp Gramm. 281. Idézi VERESS, i. h. 159). Ha *Herborna távolsága* volna a mondat alanya, ill. megjelölője, akkor *három mélföld* mennyiséghatározó volna. De itt a *távolság* sincs kimondva, hanem csak két helységnév (az egyik *-tól* ragos alakban) és egy távolságot jelentő számjelzős mértéknév. A *három mélföld* itt azt jelenti: 'három mérföld távolságra van'. Itt t á v o l s á g h a t á r o z ó ról beszélhetünk. Ilyen az *egy iramat* is ebben: „Közel a határszél, egy iramat Prága” (Arany: TSz. IV, 8).

Mennyiségfogalom van ebben az állapotszerű tulajdonsághatározóban is: *már húszéves múlt*, melyet talán korhatározónak is nevezhetnénk (vö. BALOGH P.: Rendszeres magyar nyelvtan. Középiskolák III. o. sz. 1918.³ 65). A mennyiséghatározóhoz hasonlóan *van* igével is: *Dehogy van húszéves, 18 éves sincs még* (vö. KLEMM: MTM. 55).

Egészen másféle jelentés rejlik ebben: „Milyen boldogság most a jó meleg szoba” (Petőfi: A téli esték). Itt *boldogság* annyi, mint 'boldogságot jelent, boldogságot okoz'. Talán *o k o z a t h a t á r o z ó*nak nevezhetjük.

Okhatározói jelentésű a következő kérdés kérdőszava és a rá felelő állítmány: „Mi volt e találkozás? Csak azon tűnődik elmém: Véletlen vagy számítás?” (Petőfi: Nem csoda, ha újra élek.) Ilyesféle van ebben is: „Arca pirul: harag ez vagy szégyen?” (Petőfi: Pusztai találkozás.)

Ez a két típus érintkezik a következővel, melyet *j e l e n t é s h a t á r o z ó*nak mondhatunk: „Piros betűk az ünnep napjai” (Pet.: Ujjonnan visszajött a régi baj). A mondat állítmánya: *piros betűk*, de ez egyúttal megjelölő, mert saját jelentésében szerepel, míg *az ünnep napjai* értelme: 'jelentik az ünnep napjait'. Ilyen jelentéshatározó-féle *a legfőbb érték* is ebben: *A legfőbb érték a dolgozó ember*. Ilyesfélék az *á r u l á s, k á r* állítmányok is ezekben: „öt Árulás szeretni” (Petőfi: Oh ne bántsd); „Isten drága napját Egyre lopni kár” (Állj meg, feleségem). — Jelentéshatározói és tartalomhatározói értelem keveredik az ilyen latin mondat állítmányában: *Vivere est cogitare* (vö. Kicska: A subj. és praed. 169).

Az 'azt jelenti' értelem közel áll ahhoz, hogy 'értéke annyi'. Ilyen *é r t é k h a t á r o z ó* rejlik a következő mondat állítmányában: „ez ítélet a törvényben semmi” (Arany: TSz. XI, 134).

A főnévi használatú melléknévi igenév mint állítmányi névszó rokon a szerephatározóval és a tulajdonsághatározóval is (ez a kevert jelentés összefügg a kettős szófaji értékkel), sőt fontos szerephez jut benne az igeszó jelentés-tartalma is: „(Csók az észnek könnyen zavarója” (Pet.: Szilaj Pista I, 7) a. m. 'a csók könnyen megzavarja az ész't. Talán érdemes ezt is külön típusba foglalni mint *e s e l e k v é s h a t á r o z ó t*.

Néha könnyen kifejtethjük a predikatív viszony értelmét az adott mondatban, mégsem tudunk neki találó összefoglaló elnevezést adni. „Kedélyed gyermek, szíved asszony” (Petőfi: Három madár). Körülírással kifejtve: 'Kedélyed olyan, mint a gyermeké, szíved olyan, mint az asszonyé' vagy 'kedélyed gyermeki, szíved asszonyi'. De külön nevet bajos volna ennek az állítmányszerű névszótípusnak adni, mert a tulajdonsághatározó, a birtokos-határozó és a hasonlító szerephatározó keveredik benne.*

9. Miután így a predikatív viszonyban rejlő objektív logikai és jelentés-tani viszonyok nagy területét bejártuk és láttuk, hogy ez milyen sokféle lehet, találunk kell olyan elnevezést, amely a sokféleségben az egységet, az azonos-ságot fejezi ki. Láttuk, hogy a dolgok logikája vagy a jelentések objektív viszonya szempontjából a predikatív szerkezet egyik tagja, az alányszerű tag, mindig a *m e g j e l ö l ő*. De hogyan nevezzük a vele szembeállított, predikatív viszonyban hozzá kapcsolt, állítmányszerű másik tagot, ha nem akarjuk állítmánynak nevezni? Mert kell egyetlen közös elnevezésnek lennie arra a fogalomra, amivel „valakinek (valaminek) a minőségét, mivoltát meghatározni” akarjuk (vö. TOMPA, I. O. K. IV, 53), amit eddig típusonként külön-külön tulajdonsághatározónak, mennyiséghatározónak, helyzethatározónak, birtokoshatározónak, fogalomhatározónak, szerephatározónak, formahatározónak, anyaghatározónak stb. neveztünk.

Nevezik ezt a mondatrészt *á l l í t m á n y i n é v s z ó* nak. Először „Az iskolai műszók” c. névtelen közlemény (Nyr. VIII, 266) nevezi hasonlóan: *á l l í t m á n y i n é v*-nek. Ezt az elnevezést azonban csak akkor tarthatjuk meg, ha lemondunk arról, hogy a mondat újságoló részét nevezzük állítmánynak. Ha pedig arról lemondunk, akkor megint nem tudunk kikerülni abból a kátyúból, amelyben a mondattan az alany és állítmány elemzése közben megrekedt. (Vö. SZABÓ DÉNES más szempontból kiinduló, de a kérdés nehézségeit ugyanígy feltáró fejtegetésével: i. m. 312—4.) TOMPA JÓZSEF is észrevette, hogy a ma használatos mondattani terminológiában nem tudunk nevet adni az igenevek mellett alany-alakban álló névszónak, mint: „Nem kell azért *p a n a m i s t a l e n n i*” (I. O. K. IV, 44). Pedig itt *panamista* olyan jelentésű mondatrész, mint ebben: *Ő panamista*, vagy: *Ő panamista volt*. Az *állítmányi névszó* elnevezés feltételezi, hogy az „állítmány” vagy névszó, vagy ige, vagy igéből és névszóból álló egyszerű szerkezet. Terminológiánk

* A költői nyelvet általában nehéz sémák alá rendelni! (TAMÁS LAJOS lektor megjegyzése.)

e hiánya, ill. egyoldalúsága miatt kénytelen TOMPA is nem teljesen kielégítő szükségmegoldással állást foglalni abban a vitában, mely három évig folyt a Magyar Nyelvőrben (LXXIX, 199—203; vö. LXXVII, 114—21; LXXVIII, 42—3; LXXIX, 17—23; 195—8; 285—9).

Jobban megragadta ezt a fogalmat a régi *állítványkiegészítő*ből rövidült *kiegészítő* elnevezés. Amit mi tulajdonsághatározónak, fogalomhatározónak stb. nevezünk, azt régebben közös néven egyszerűen *kiegészítőnek* mondták. Nem a német Ergänzung-nak, a francia complément-nak megfelelő *kiegészítőre* kell itt gondolnunk, mert az mintegy negyven évi használat után teljesen kiveszett a magyar mondattani terminológiából. (Először⁴⁶ IHÁSZ GÁBOR: Magyar nyelvtan az I. és II. oszt. gym. ifjúság számára. Eger, 1857.⁵ 126; utoljára MAKLÁRI PÁP MIKLÓS: Magyar nyelvtan népiskolák számára. Népiskolai könyvtár IV. 1897.² 51; közben olyan jelentős, sok kiadást megért iskolai nyelvtanok tartalmazzák, mint SZVORÉNYI JÓZSEF, IMRE SÁNDOR, TORKOS LÁSZLÓ, KIRÁLY PÁL nyelvtanai.) Arról a *kiegészítő*ről van most szó, amelyet először SIMONYI nevezett *állítványkiegészítő alanyeseteknek* (Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak és magánhasználatra. 1879. 130), majd az ő nyomán ugyanúgy SZINNYEI (Iskolai magyar nyelvtan. 1884. 86), később rövidebben *kiegészítő alanyesetek* (A magyar nyelv rendszere. 1887. 29), még később röviden *kiegészítőnek* (Rendszeres magyar nyelvtan. 1894.⁴ 108), SZEMÁK ISTVÁN pedig (Magyar mondattan a középiskola I. o. sz. 1885. 11) az *állítvány alanyi kiegészítőjének* v. *állítványi alanynak* (subjectum praedicativum). 1889-ben már SIMONYI is *kiegészítő alanyesetet* ír (A magyar nyelv. 300). ZOLNAI GY. a Mondattani bűvarlatokban (NyK. XXIII, 151) még *állítványi kiegészítő*ről szól, de később — alighanem SZINNYEI Rendszeres magyar nyelvtan-ának hatására, aki az idézett helyen a mondatrészek közt külön felsorolja a *kiegészítőt* — általánossá válik az egyszerű *kiegészítő* elnevezés, melynek terjedését elősegíthette a *kiegészítő* régi értelmének kiveszése is. De ez az új értelemben használt *kiegészítő* sem érthette meg a mai napot, mert a húszas évek végén kiszorította az *állítványi névszó*.⁴⁷ Pedig az, amit 1890-től 1930-ig *kiegészítőnek* neveztek,

⁴⁶ KALMÁR (NyK. XXXII, 105) szerint már A magyar nyelv rendszere 1846-ban megkülönbözteti a *kiegészítőt* a *határozótól*. Ennek a megkülönböztetésnek ott nyomát sem találni, mert A magyar nyelv rendszere egyáltalán nem is szól mondatrészekről. Ott a mondatban a régi hagyomány alapján a *szóegyveztetésről*, a *szóvonzatról* és a *szórendről* szóló fejezetekből áll. A szófajok közt szerepel a *határozó* 'határozószó' értelemben.

⁴⁷ SIMONYI maga sohasem szakadt el az „*állítványi kiegészítő*” fogalmától (I. TOMPA: Simonyi Zsigmond mint tankönyvíró. I. O. K. V, 537). A „*névszói állítvány*” fogalma KLEMM indítására (MNY. XIII, 265—9) kezdte kiszorítani az „*állítványkiegészítő*” fogalmát; elterjesztésében GOMBOCZ mondattani előadásainak is nagy szerepe volt, vö. SZABÓ DÉNES i. m. 312—3, 357, továbbá KUBINYI LÁSZLÓ, Nyr. LXXIX, 197. Az „*igei-névszói állítvány*” fogalmát szintén KLEMM vezette be a magyar és a finnugor nyelvtan terminológiájába, de csak hat évvel később (MNY. XIX, 31; vö. még MNY. XXIII, 328). — Indoeurópai nyelvekkel kapcsolatban mellékesen később is találunk említést az „*állítványi kiegészítő*” elnevezésről ALSZEGHY-SIK-TECHERT: M. nyelvtan... I. O. 1938. 27; TECHERT: M. nyelvkönyv... VII—VIII. O. 1941. 95).

sokkal egyértelműbb, tisztább nyelvtani fogalom volt, mint az, amit ma állítmánynak neveznek. Amikor 1901-ben BALOGH PÉTER és KALMÁR ELEK „Alany vagy kiegészítő?” címen hozzászóltak egy vitás mondat-tani kérdéshez (Nyr. XXX, 165—170), sokkal tisztábban látták, miről folyik a vita, mint azok, akik — akár manapság, akár régebben — ahhoz szólnak hozzá, hogy mi az alany és mi az állítmány. A *kiegészítő* elnevezésben csak az a hiba, hogy hozzáértjük — akár kifejezzük külön szóval, akár nem —, hogy ez az állítmány kiegészítője, mégpedig úgy, hogy *állítmány* alatt mindig a mondat igéjét értjük. Mióta megdőlt az a nézet, mely mindig a verbum finitumban látta az állítmányt, azóta kiveszett az ige mellett alany-alakban álló és mégis állítmányszerű funkciójú névszónak *kiegészítő*, *állítmánykiegészítő* neve is. Pedig a *kiegészítő* név arra is jó volt, hogy az igenevek mellett alanyalakban álló, állítmányszerű jelentésű névszót jelöljék vele, így pl. SZEMKŐ ALADÁR 1914-ben megjelent nyelvтанában (Ismeretek Tára I. sz. 47).

Még régebben a *mondomány* szóval akarták jelölni a logikai ítélet állítmányának megfelelő mondatrészt, pl. SZILÁGYI ISTVÁN (A magyar szókötés főbb szabályai. Pest, 1846. 25, 28, 29), TORKOS LÁSZLÓ (Magyar nyelvtan. Pest, 1869. 86; 1874.³ 104; 1887.⁷ 93)⁴⁸. A *mondomány* azonban majdnem ugyanazt az utat futotta be, mint az *állítmány*: hol a mondat igéjét, hol a létige mellett használatos állítmányi névszót, hol a kettőből álló szerkezetet jelölték vele, úgyhogy ez sem lett alkalmas a különböző jellegű mondatrészek világos elhatárolására.

Van azonban egy ennél is régibb műszó, mely megközelítőleg sem ment keresztül olyan jelentésmegoszláson, mint az *állítmány*. Ez a szó a *tulajdonítmány*. Először VAJDA PÉTERNÉL találtam (Magyar nyelvtudomány. Kassa. 1835. 89). VAJDA mondattant a logikával párhuzamosítva tárgyalja. Így állapítja meg a következőket: „Nyelvtudományosan tekintve annyi része van a' mondásnak, a' hány szó van benne, — oktudományilag pedig csak három: a' tárgy (*alapszó*), az ige, a' tulajdonítmány.” SZÁSZ KÁROLYNÁL ugyan ez az eredetileg logikai műszónak indult kifejezés szintén megindul azon az úton, melyen későbbi utódai, a *mondomány* és az *állítmány* útvesztőbe jutottak: a logika praedicatumával azonosítja a mondat igéjét is (Magyar nyelvtudomány. Nagyenyed, 1839. II, 6; 21). STANCSICS MIHÁLY azonban (Magyar nyelvtudomány kérdések- és feleletekben, nagyobb tanulók számára. Pest, 1840. 66, 67; 1842.² 64; későbbi nyelvtanaiban is, 1867-ig) VAJDA PÉTER fogalmazásában viszi tovább a *tulajdonítmányt*: nem keres minden igés mondatban ítéletet, hanem egyszerűen magát az ítéletet nevezi „mondás”-nak; az ítélet formájú mondatnak természetesen névszó van az

⁴⁸ A szó alighanem FOGARASI JÁNOSTÓL származik, aki 'praedicatum, categoria' jelentésben, tehát nem pontosan körülhatárolt értelemben filozófiai műszóként használta (A magyar nyelv metaphysicája. Pest, 1834. 22, 26—8, 31—6, 115). A *mondomány* 'mondat' jelölésére, melyet KOVALOVSKY MIKLÓS említ (Nyelvünk a reformkorban 289) nem találok adatot.

állítmányában, ezért joggal írhatja STANCSICS: „a' tulajdonítmány csak a' tárgynak *minőségét, tulajdonságát* jelenti”. Így billen át a *tulajdonítmány* műszó jelentése a 'praedicatum'-tól az 'attributum' felé. Ezen nem változtat az sem, hogy egyesek az állítmánnyal, a praedicatummal azonosítják (mint IHÁSZ: Magyar nyelvtan 1852. 62). Hiszen ez csak azt mutatja, hogy az ingadozó, több jelentésű *állítmány* műszónak volt (és van) 'tulajdonítmány' jelentése is, de nem enged arra következtetni, hogy a *tulajdonítmány* felvette mindazt a jelentést, amit az *állítmány* kifejezett. IHÁSZ nyelvtanának BARBARICS-féle átdolgozásában (1876—77.¹⁸ 147) a mondatrészeket tárgyaló fejezet egyik alcíme ez: „J e l z ő (tulajdonítmány)”. Ez is a *tulajdonítmány*-nak 'attributum' jelentésére utal. IMRE SÁNDOR (Magyar mondattan az irány és verstan rövid vázlatával. Debrecen, 1862. [= 1863.²] 23; 1868.³ 5; 1875.⁴ [= 1881.⁵] 5) a „mondomány-kiegészítő” egyik fájának tekinti azt, amely „egyez az alanyval (utól álló jelző, az alany tulajdonítmánya)”. LUTTER NÁNDOR (A magyar nyelvtan elemei. 1863.⁴ 19) nem egészen ugyanezt nevezi tulajdonítmánynak, de az ő eredeti értelmezései meglehetősen elszigetelten állnak.

A *tulajdonítmány* műszó, mely nem vált gyakori használat által sokértelművé, alkalmasnak látszik arra, hogy lefűjjük róla az avultság porát és annak a névszói mondatrésznek az elnevezésére foglaljuk le, amely a megjelölővel együtt predikatív jellegű kéttagú szerkezetet alkot, de olyan szerkezetet, mely két fogalomnak, vagy egy névnek és egy fogalomnak objektív, állandóbb viszonyát fejezi ki, függetlenül attól, hogy a beszélőnek mi a fő mondanivalója, a mondatnak hol van a súlya, melyik az újságoló része.

IV.

A mondattan különböző állítmány-fogalmai

A bevezetőben tárgyalt félreértések és viták gyökere abban van, hogy alanynak nevezik a mondat alanyát is és a megjelölőt is (sőt az ige alanyát is), állítmánynak nevezik az állítmányt is és a tulajdonítmányt is (sőt a mondat igéjét is). Ebbe a hibába magam is beleestem akkor, amikor az állítmány fogalmát igyekeztem elválasztani attól, amit a mondat igéjének nevezhetünk. Nem vettem észre, hogy még így sem elég egyértelmű az állítmány fogalma. Az azóta megtett út után mondhatom: állítmányt is, tulajdonítmányt is értettem alatta. De beleesett ebbe a hibába jóval előttem már KICSKA is, aki az attributumot egynek veszi az állítmánnyal (A subj. és praed. 24). TOMPA JÓZSEF következetessége és elméleti igazsága abban van, hogy — az említett egy-két eset kivételével — ígétlen mondatban mindig a megjelölőt

nevezi alannak és a tulajdonítmányt állítmánynak. Ezzel egyezik KLEMM IMRE újabb álláspontja (MNY. L, 452—3). Nagyjából ennek megfelelően elemezte az alannak és állítmányt SIMONYI is egy szerkesztői üzenetében (Nyr. XXXVII, 192; vö. KICSKA: A subj. és praed. 107). Ezzel szemben BÁRCZI GÉZA (mint már régen VERESS IGNÁC és mások is, pl. — nem egészen tudatosan — KICSKA, i. h.) és KÁROLY SÁNDOR (MNY. XLVIII, 103—5; I. O. K. IV, 95) felemás álláspontot képviselnek: a megjelölőt és a tulajdonítmányt nevezik alannak és állítmánynak mindaddig, míg a tulajdonítmány nem főnév. Mihelyt főnév a tulajdonítmány, akkor — legalábbis az azonosítást kifejező mondatokban — a mondat hangsúlyozása szerint elemezzük, és a mondat alannak nevezik alannak, állítmányát állítmánynak.

Gondolkodóba ejthet: vajon ez a felemás elemzés valóban következetlen-e, pusztán ötletszerűsége vagy bizonytalanságon alapszik-e? Egy kis körültekintés után azt mondhatjuk: nem, hanem ennek is megvan az alapja vagy legalább magyarázata. Magyarázatául szolgálhatnak olyan nyelvi tények, mint az ige (főleg a létige) és különösen az *-e* kérdőszócska szórendi elhelyezkedése. Maga a nyelv, a mondatszerkesztés gyakorlata igazolja azt, hogy nominális predikatív kapcsolatokban világosan felismerhető jelentéskülönbség esetén (szófaji különbség, egyértelmű, egyszerű aláeset) az objektív jelentéstartalom szerint érződik valamelyik névszó bizonyos szempontból a mondat fő szavának, alig felismerhető, bonyolultabb jelentéselemzést igénylő kapcsolatok esetén azonban (ahol azonosítás történik) a kollektív nyelvérzés is a közlés — szubjektívebb jellegű — súlypontjára támaszkodik. (A hangsúlyozás szerepére az ún. megfordítható ítéletekben, vagyis főnévi tulajdonítmányú mondatokban SZABÓ DÉNES is felhívja a figyelmet: i. m. 268.)

Mindebből az következik, hogy a *grammatikai állítmány*, *lélektani állítmány*, *logikai állítmány* elnevezések valóban három különböző fogalmat takarnak,⁴⁹ sőt a nyelvi mondatelemzésben négy-, esetleg ötféle állítmányfogalommal kell számolnunk. Állítmánynak ugyanis a következő mondattani fogalmakat szokták nevezni:

1. A mondat *verbum finitum*át. Mai hivatalos nyelvtanaink igei állítmánynak, igeállítmánynak nevezik. Az a felfogás, mely egyedül az ígét tartotta állítmánynak, ma már elavult. Helyesebb, ha egyszerűen a mondat igéjének nevezzük.

2. A mondat tulajdonképpeni mondanivalóját, újságoló részét; azt, „amit az alannak mondunk”. Ez igen gyakran nem egy szó, hanem sokszor szókapcsolat, sőt olykor a mondatnak hosszú, bonyolult szakasza. Némelyek logikai állítmánynak, a mai magyar nyelvtanok általában lélektani állítmánynak nevezik. A róla alkotott fogalom tiszta, de elnevezése nem

⁴⁹ Hogy az *alannak* a mondatban három különböző fogalmat jelenthet, arra már Kocsis célzott egy jegyzetben (i. m. 50).

helyes, mert az „állítmány” fogalom más változatainak is van lélektani oldala. Ezt neveztem és nevezném továbbra is a mondat állítmányának.

3. Azt a járulékfogalmat, melyet valamely dologfogalomhoz állítás-szerűen kapcsolunk, vagy azt a tágabb körű fogalmat, melybe valamely szubsztanciát belesorolunk, vagy általában olyan fogalmat, mellyel egy másiknak nivoltát meghatározzuk. Ez sokszor egyetlen névszó, máskor jelzős szerkezet, esetleg többszörös jelzővel. Nominális mondatokban így értelmezte az állítmányt régebben határozatlanul SIMONYI, újabban KLEMM és egészen határozottan TOMPA. Egyesek ezt nevezik logikai állítmányoknak. A logika többirányúsága miatt ez az elnevezés nem egyértelmű és nem alkalmas a megfelelő fogalom tiszta kialakítására. Ezt tulajdonítmányoknak nevezném, hogy világosan megkülönböztessem az *állítmány* más értelmétől.

Bizonyos mondatfajtákban — melyek a legegyszerűbbek és alighanem igen régiek — ez a három állítmányféleség egybeesik. Másokban csak kettő esik egybe, a harmadik különvállik. Ismét másféle mondatokban akár mind a három külön utakon járhat.

4. Van azonban egy negyedik állítmányfogalom is: az, amelyet felemás volta ellenére is igazol bizonyos pontokon a magyar nyelvhasználat. Ez az állítmány szükségképpen egybeesik a három előbbi állítmányféleség valamelyikével: vagy a mondat igéjével, vagy a mondat állítmányával, vagy a tulajdonítmánnyal. A nehézség csak ott van, hogy különböző mondatfajtákban mással és mással esik egybe. Erre a negyedikek egyelőre nem találok alkalmas kifejezést, csak így tudom nevezni: nyelvtani-gyakorlati állítmány. Ha kellő számú különböző jellegű példamondat elemzése alapján erre megfelelő szabatos meghatározást tudunk adni, akkor alighanem jól megközelítettük azt, amit nyelvtani, grammatikai állítmányoknak szoktak nevezni. Nominális mondatokban ilyenféleképp értelmezi az állítmányt VERESS IGNÁC, KICSKA, majd utóbb BÁRCZI és KÁROLY.

5. Az, amit igei-névszói, összetett állítmányoknak szoktak nevezni, nem egyéb, mint a tulajdonítmányoknak — vagy azonosító mondatokban az állítmányi funkciójú megjelölőnek — és a létigének vagy más tartalmatlan jelentésű igeinek a kapcsolata. Ennek névszói része azonos vagy a 3., vagy a 4. pont alatt jellemzett állítmány-fogalommal.

Az alany és állítmány fogalma, értelmezése körüli viták mélyén az *állítmány* szónak körülbelül ez az ötféle jelentése lappang. Az ötféle — most már talán nagyjából tisztázottnak tekinthető — állítmányfogalom helyett régebben csak egy, de bizonytalan, ingadozó állítmányfogalommal dolgoztak. Jól sejtette ezt BRASSAI, amikor többször kikelt az alany és állítmány „dualismusa” ellen s végül is elvetette a határozatlan, „csélesap értelmű” *alany* és *állítmány* kifejezéseket (vö. KOCsis L., i. m. 19; l. még Laelius . . . Kolozsvár, 1874. 64). Kiutat ő sem talált, de fejtegetéseivel megtette az első lépést ahhoz, hogy megtaláljuk ezt a kivezető utat.

E főleg leíró szempontú és elsősorban a fogalmakat tisztázni akaró tanulmánynak ezzel befejezéséhez értem. Tudom, még sok újabb kérdésre nem adtam választ. A dolog elméleti részének megvilágítása után hátra van a nem kevésbé nehéz feladat: eldönteni, mindebből mit, mennyit és hogyan alkalmazzunk a nyelvtanítás és nyelvtanítást gyakorlatában. Külön tanulmányba kívánkozik a téma történeti részének és filozófiai vonatkozásainak az elmélyítése is. Érdeemes lenne végigkísérni: hogyan alakul részleteiben az alany-állítmány viszony értelmezése ARISZTOTELÉSZ után a filozófiában és a logikában, hogyan adnak újabb felfogások más és más irányt a logikai kutatásnak és a mondatelemzésnek; hogyan alakul és terjed a magyar nyelvtanokban egyik vagy másik rendszerező elv. szempont vagy műkifejezés? Ha mindeerre nem telt is erőm ezúttal, talán nem volt hiábavaló kihámozni néhány vezérszálal abból a kusza fonatból, melynek tisztázatlansága a gondosabb nyelvtanítónak amnyi bajt okozott. Egyik céloamat talán sikerült elérnem: rámutatni arra, hogy a mondat elemzésében, a mondattani viszonyok tisztázásában mennyire fontos szem előtt tartani egyfelől a logikai, másfelől a jelentéstani szempontokat. A nyelv törvényeit nem a logika törvényei szabják meg. Nem kell minden szintaktikus szerkezetben logikai viszonyokat keresnünk és minduntalan a logikára utalnunk. De vannak a nyelvi elemzésnek olyan területei, ahol logikai ismeretek nélkül nem boldogulunk. A nominális mondatokban rejlő jelentésviszonyok kérdése ilyen terület. Itt valóban logikai viszonyokkal van dolgunk, ha nem is mindig tisztán. A logikai elemzés pedig nem vezet célra beható jelentéselemzés nélkül. „A logika a szemasziológia folytatása” — írja РОРОВ (Вестник Московского Университета №. 9—1951. 56). Láttuk, hogy a szavak alakjára nézve azonos mondat többfélét jelenthet nemcsak aszerint, hogy hangsúlyozással melyik részét emelem ki közölnivalóként, hanem aszerint is, hogy egyes tagjainak jelentése és a köztük levő objektív viszony jelentése különböző lehet.

*

Ez úton is köszönetet mondok azoknak, akik munkám összeállításában segítségemre voltak, így elsősorban lektoraimnak: Tamás Lajos tanár úrnak, Deme Lászlónak és Nádor Györgynek, akik bírálatukkal hozzájárultak egy-egy félreérthető vagy éppen helytelen fogalmazású részlet helyesbítéséhez vagy világosabbá tételéhez és útmutatást adtak a hatalmas szakirodalom néhány nélkülözhetetlen alkotásának áttanulmányozásához. Köszönetet mondok továbbá Balázs János és Lengyel Lajos kartársaimnak, akik a nyelvtan, ill. a logika egyetemes történetének nehéz kérdéseiben adtak útbaigazítást és segítettek a görög szövegek értelmezésében, valamint Klemm tanár úrnak, akitől a magyar nyelvtan történetére vonatkozóan kaptam néhány hasznos eligazítást.